

OPĆE OZNAKE HRVATSKOG ZADRUGARSTVA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Zadrugarstvo, kao ekonomsko-socijalni pa i specifičan politički pokret u širim razmjerima, javlja se u evropskoj ekonomiji usporedo s ukidanjem feudalnih odnosa u većini evropskih zemalja u drugoj polovini XIX stoljeća pa tako i u hrvatskim zemljama. Na međunarodnoj razini taj je pokret imao dosta dugu tradiciju u raznim varijantama, a u hrvatskim zemljama i u feudalno vrijeme u obliku kućnih zadruga bližih rođaka. Kao takve one su se zadržale do početka XX stoljeća.

ZADRUGARSTVO U HRVATSKIM POKRAJINAMA DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Zadrugarstvo se javlja kao organizirani oblik samopomoći raznih društveno proizvodnih socijalnih skupina ili kao jedna specifična varijanta dioničarstva u Evropi sredinom 19.stoljeća da bi do kraja tog stoljeća postalo vrlo rašireni oblik gospodarskog udruživanja svih društvenih slojeva: seljaka, obrtnika, radnika i kao slobodne asocijacije raznovrsnih socijalnih i profesionalnih skupina. Stoga su organizacioni oblici, kao i namjene zadruga, bile raznovrsne. To šarenilo namjena i oblika organizacija bilo je izraženo i u zastavi zadružne internacionale, koja kao svoj simbol pokazuje dugine boje. Toj šarolikosti zadrugarskih organizacionih oblika i namjena bila je zajednička osnovna potreba i želja: samopomoći zadrugara u poslovne svrhe za ostvarivanje zajedničkih ciljeva i na toj osnovi i njihovo organiziranje. Dijapazon tih ciljeva kao i zadružnih organizacija bio je vrlo šarolik: od organizacija u raznovrsne osiguravajuće zadruge, poput vodnih za regulacije vodotokova, do kreditnih i proizvodnih pa i s ciljem promjene društvenih odnosa. U svojem djelovanju sve su zadruge proklamirale načelo političke i vjerske neutralnosti, međutim u svakodnevnom djelovanju to načelo nije svugdje poštovano pa su u hrvatskim pokrajinama neke vrste zadruga, poput zemljičarskih, organizirane po nacionalnim i vjerskim skupinama, ili pak po nekim drugim uvjetima.

Ipak su u svima zadrugama najčešće poštivani osnovni principi zadrugarstva, a to je bilo poštivanje načela samopomoći zadrugara. Iako su u određenim okolnostima zadruge bile ovisne i o drugim gospodarskim subjektima, kao na primjer o novčanim zavodima pa i državnoj i lokalnoj samoupravi, zadružne su organizacije i u hrvatskim pokrajinama nastojale sačuvati osnovna načela zadrugarstva i poslovati po načelima zadrugarske samopomoći, barem formalno.

U evropskom zadrugarstvu bilo je mnoštvo raznovrsnih zadružnih oblika organizacija kao i njihovih sadržaja, ali su s obzirom na organizacione forme bila dva osnovna tipa -jedan je bio engleska i drugi njemačka varijanta. U engleskoj varijanti koja je potjecala od engleskog društva Rochdalsko društvo pionira pravde, osnovanog kao prva konzumna zadruga u engleskom gradu tekstilne industrije Rochdale 1844. godine. Ta je zadruga izradila statut od 15 članaka-pravila, koji su postali osnovica za pravilnike drugih kasnije osnovanih zadruga te su imali podosta elemenata dioničkog društva, s tim da je zastupan demokratski princip jednakog prava glasa za sve članove zadruge bez obzira na visinu uloga. Tako je poštivan princip jedan član jedan glas te obaveznu upotrebu dijela dobitka u socijalne i odgojne svrhe, što je kasnije prihvaćeno u mnogim društvima, iako nisu bila zadružnog tipa. Kasnije su rotčilska pravila razrađivana posebno u proizvodnim zadrugama, te su unesene dopune o pravima zadrugara na upravljanje zadrugom. Pri tome je izmijenjeno i stajalište da zadruga može prodavati svoju robu samo zadrugarima, već je mogla prodavati svoje proizvode i usluge i ne članovima te je tako djelovala i kao trgovačko društvo i kao proizvodna radna organizacija. O Rochdalskim zadružnim principima i tom tipu zadruge raspravljali su mnogi ekonomisti, posebno o tom tipu proizvodnih i konzumnih zadruga, socijalni i socijalistički pa i komunistički teoretičari, a imali su svoje zagovornike i u Zadrugarskoj internacionali, a među njima i francuskog socijalistu Georges Gides-a. Imali su dakako i svojih protivnika, manje u teorijskim raspravama, a više u praksi.

Njemačka varijanta zadrugarstva bila je nešto drugačija, jer je težište zadrugarstva postavljala na vjeresijsko potpomaganje članova. Godine 1849 osnovano je bilo prvo seljačko potporno društvo,

a 1864. prva kreditna zadruga na osnovi samopomoći u zapadnoj Njemačkoj. U narednim desetljećima se taj tip zadruga proširio po istočnoj Njemačkoj i srednje evropskim zemljama. Njihovi osnivači bili su Friedrich Raiffeisen i Schulcze-Delitzsch pa su po njima i nazivane. Zadružni tip «rajfajzenica» bile su najčešće prihvaćane među seoskim stanovništvom, a «deličevski» među obrtnicima, jer su djelovale po sistemu pučkih banaka. U hrvatskim pokrajinama bile su prihvaćena oba tipa njemačkih zadružnih organizacija, a prevladavale su «rajfajzenice», jer je zadrugarstvo bilo najviše razvijeno među seljaštvom.

Pod kraj 19.stoljeća osnovane su i međunarodne zadružne organizacije. Godine 1895. osnovan je u Londonu Međunarodni savez zadruga-International cooperative alliance, sa zadatkom da unaprijedi zadrugarstvo na privatnoj inicijativi. Ovaj je Savez od kongresa u Budimpešti 1904. zastupao socijalističku orijentaciju u zadrugarstvu. Protu struja je osnovala drugi savez 1907. pod nazivom Međunarodni savez gospodarskih zadruga. Razlika je među njima uglavnom bila u tome što je prvi savez promicao potrošačke i djelomično proizvođačke zadruge, a drugi kreditne. Obje zadrugarske struje imale su u hrvatskim pokrajinama tijekom prve polovine 20. stoljeća svoje sljedbenike. Ipak su, zbog kroničnog nedostatka kapitala na selu, prevladavale kreditne zadruge, jer su ih osnivale i podržavale banke.

Prve svojevrsne zadruge u hrvatskim pokrajinama osnivane su kao «gospodarska društva». Prvo takvo gospodarsko društvo osnovano je 1848. u vrijeme poleta Ilirskog pokreta. Osnovano je pod imenom Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo sa sjedištem u Zagrebu kao svojevrsna zemljoradnička komora, koja bi djelovala na unapređivanju poljoprivrede, poboljšanju poljodjelske tehnike i boljem obrazovanju poljoprivrednika putem predavanja i poljoprivredne literature, osnivanjem uzornih poljoprivrednih dobara i sličnih djelatnosti. Godine 1885. osnovano je i u Osijeku takvo društvo za područje Slavonije i Srijema. Oba društva su imala edukativnu gospodarsku zadaću među poljoprivrednim stanovništvom, imala su svoja glasila i svoje ogranke po selima. Putem tih društava pokušavalo se prvi puta u hrvatskom poljodjelstvu educirati seljaštvo, kako bi seljaci

unaprijedili svoju proizvodnju i tako se lakše uklopili u tržišno gospodarstvo pa time poboljšali svoj socijalni položaj. Utjecaj tih društava bio je među seljaštvom relativno malo učinkovit, zbog njihove nedostatne opće obrazovanosti, njihove nepismenosti kao i nedostatka sredstava za tehničko poboljšavanje zemljoradnje, ali su kao prvi zametci i pokušaji racionalnije i tehnički unapređivane zemljoradnje imali veliki značaj za dalji razvoj poljoprivrede i u hrvatskim pokrajinama. Gospodarska društva reorganizirana kao zadruge održala su se i u međuratnom razdoblju.

Gospodarska društva imala su uglavnom gospodarsko- prosvjetnu ulogu s ciljem da pokrenu bolju proizvodnju u tadanjim uvjetima. Od 80-tih godina 19.stoljeća, kad je seljak kmet uglavnom otplatio feudalnu rentu na svoje selište i stekao pravo slobodnog korištenja svojeg posjeda, otpočinje i transformacija seljačkog posjeda u kapitalističko tržišno, što je provođeno više desetljeća, istovremenom s diobom kućnih zadruga. Feudalac, u novim uvjetima veleposjednik, dobio je kapital od otkupa seljaka od feudalne rente i s tim novcem je mogao organizirati svoj posjed i prilagoditi njegovu proizvodnju tržišnim uvjetima. Drugačije je u tim promjenama prošao seljak. Iscrpljen financijski otkupom feudalnih podavanja, on se sam sa svojim posjedom našao bespomoćan u novim uvjetima kapitalističkog privređivanja, opterećen državnim i drugim porezima i novim privatno-pravnim odnosima. Seljaku je bio potreban novac za novu organizaciju svojeg posjeda u cilju povećanja prihoda, jer je bilo potrebno više stoke i modernije poljoprivredne alatke. Seljak je investicioni kapital namicao na razne načine, najčešće od seoskih trgovaca i privatnih lica-lihvara ili zelenaša. Taj je naziv nastao od tuda što su vjerovnici posuđivali novac i prosuđivali kamate dok je urod bio još na njivi u rastu-zelen- i svojevrijem prosuđivali prinos u vrijeme žetve. Budući da je, zbog raznih uzroka, prinos često bio manji od procijenjenog seljak nije mogao vratiti dug. Dugovi su se gomilali i seljaci su često ostajali bez svojih posjeda. Budući da su kućne zadruge bile prepreka seljaku za dobivanje kredita od novčanih zavoda, jer nisu bile pravno podložne prodaji prije diobe, to je usporedo s promjenama u organizaciji seljačkog posjeda na tržišno gospodarstvo zbivao se i proces raspadanja ,odnosno diobe, kućnih zadruga. Taj je

proces bio spor i mučan po seljake, vodio je usitnjavanju seljačkih domaćinstava i često još većem osiromašenju seoskog stanovništva. Tako je nastala zamisao o novom načinu okupljanja seoskih posjeda u posebnom tipu zadruga na kapitalističkim osnovama, uglavnom na novčanoj pomoći za unapređenje gospodarstva. To je trebala biti kombinacija tržišne privrede i organizirane samopomoći za proizvodnju i prodaju proizvedene robe.

Pri osnivanju zadruga javljaju se i u hrvatskim pokrajinama tri osnovna tipa zadruga: kreditne, proizvodne i prodajne ili konzumne zadruge. Kreditne su zasnovane na štednji zadrugara kao podlozi za podizanje novčanih kredita, proizvodne za nabavku proizvodnih poljoprivrednih potrepština (sjemena, alatki i drugog), a konzumne za prodaju na tržištu proizvedene robe, kako bi zajedničkim istupom lakše konkurirali robi proizvedenoj na veleposjedu. Osnovni smisao zadružnog pokreta bio je da se sitni i srednji seljački posjed održi u kapitalističkoj konkurenciji na tržištu. Međutim, ti su procesi pogotovo u hrvatskim pokrajinama bili znatno složeniji u provedbi, počevši od nabavke investicionog kapitala koji je siromašni seljak teško pribavljao i za ulaganje u posjed i za zadružnu štednju, pa su u taj dio zadrugarstva ušli novčani zavodi i preuzeli na svoj način njegovo provođenje. Na taj su način kreditne zadruge često postale svojevrstne ekspozitive novčanih zavoda i tako dobavljali kredite svojim zadrugarima. Zadrugari svoje kredite, koje su podizali putem zadruga, otplaćivali su pojedinačno, ali je postojalo kolektivno jamstvo zadruge, što je novčanim zavodima pružalo sigurnost za kreditiranje zadrugara. Zadrugari pojedinačno nisu mogli dobiti od novčanih zavoda investicione kredite pa je takva praksa omogućila i novčanim zavodima i seljacima zadrugarima određene sigurnosti poslovanja. Stoga je ta praksa ustaljeno trajala cijelo vrijeme do sredine 30-tih godina kada je državna administracija preuzela jamstvo i kreditiranje zadruga. Nedostatak vlastitog kapitala zadruga, odnosno slaba akumulacija od uloga zadrugara, bio je jedan od glavnih razloga da su se bolje i u većem broju razvijale kreditne zadruge, nego druge vrste zadruga.

Prve prave zadruge sa svrhom samopomoći i štednje osnovane su u hrvatskim zemljama u 60-tim godinama XIX stoljeća, ali samo sporadično. Godine 1866 osnovana je prva takva štedno-«predujmovna» zadruga u Zagrebu, a zatim njih još nekoliko, uglavnom činovničkih «bolno-potpornih» zadruga, a poslovale su kao manje pučke štedionice. Kao poseban i značajniji pokret zadrugarstvo, javlja u hrvatskim pokrajinama istom u 90-tim godinama 19.stoljeća, osnivanjem vjeresijskih zadruga.

Godine 1898 obznanjen je Zakon o vjeresijskim zadrugama po kojem je ujednačeno poslovanje svih takvih zadruga na području Ugarske te pokrajina Hrvatske i Slavonije. U Dalmaciji i Istri te su zadruge poslovale po austrijskom zakonu. Od navedenog vremena započinje i sistematsko organiziranje vjeresijskih zadruga, pogotovo na selu, pa se i njihov broj znatno povećavao. U osnivanju vjeresijskih zadruga angažiraju se i neke banke te socijalne i političke ustanove pa se po tim kriterijima okupljaju u nekoliko zadružnih saveza. Vjeresijske zadruge osnovane od 1898. imale su središnjicu u Budimpešti, a u Zagrebu podružnicu i filijale. Njihovo osnivanje po Hrvatskoj i Slavoniji organizirala je Ugarska hipotekarna i Hrvatsko-slavonska hipotekarna banka, koja je bila njezina podružnica. U toj banci zadruge su imale poslovne udjele kao glavnicu, ona je primala štednju zadrugara i slale ta sredstva putem Poštanske štedionice u centralu u Budimpešti, a zatim je dodjeljivala kredite zadrugama i zadrugarima. Te vjeresijske zadruge su bile često napadane kao ispostave mađarskih interesa i njihove politike u hrvatskih pokrajinama, zbog slijevanja novca u budimpeštansku centralu i podjele prema njenom nahodanju. Vjeresijske zadruge su osnovane po svim županijama u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji kako pokazuje slijedeća tablica:¹

Županije	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Bjelovarsko-križevačka	0	3	42	42	43	43	41	41	41	40
Ličko-krbavska	0	0	0	5	10	11	10	9	9	9
Modruško-riječka	1	0	4	7	9	9	7	7	7	7
Požeška	6	12	22	26	28	30	27	30	29	28
Srijemska	0	2	22	23	32	33	35	41	41	43

¹ Privrednik 1908, str.190

Varaždinska	0	2	22	25	26	24	24	23	23	23
Virovitička	5	13	49	54	54	55	55	56	56	56
Zagrebačka	0	6	19	47	51	53	45	43	42	42
Ukupno	12	45	180	229	254	258	244	250	248	248

Odnos između vjeresijskih i ostalih zadruga pokazuje slijedeća tablica:
u 1000 kruna

gospodarske i obrtne zadruga	vjeresijske udruge po DZ.1898		štedne i pripomoćne	
	1901	1900	1901	1900
uplaćeni udjeli	163	53	2,667	4,831
štedni ulošci	27	34	3,834	3,895
Mjenična lisnica	96	43	6,537	7,142
Predujmovi	336	83	551	654
pričuvne zaklade	2,8	0	193	304
stanje blagajne	13	9	308	702
čista dobit	3	1	206	307
zajmovi hipoteke	0	0	593	1,254

« Čista dobit kod dioničkih štedionica iznosila je 1901. prosječno 23.3 posto, a kod zadruga 7.7 posto . Ova dobit razvrstavala se na pojedine novčane zavode kod štedionica sa 97.5 posto kao najviša i 4.8 kao najniža, a kod zadruga sa 72.1 posto kao najviša i 1.01 posto kao najniža.» Približno takav odnos ostao je i kasnije zbog više razloga: loše organizacije i kroničnog nedostatka kapitala za proizvodne zadruga, ali jaki osjećaj za tradicionalnu inokosnu proizvodnju kako u obrtu tako i na upravo stečenim slobodnim seljačkim gospodarstvima.

Poslovanje veresijskih zadruga s centralom u Budimpešti izazivalo je veliko nezadovoljstvo, što se vidi iz opisa njihova djelovanja iz tog vremena u Hrvatskom zadrugaru: «Zemaljska središnja vjeresijska udruuga u Budimpešti razvija svoju djelatnost u Hrvatskoj preko svojih zastupstva u Zagrebu i Osijeku. S početka postojalo je zastupstvo samo u Zagrebu te mu se djelokrug protezao na cijelu zemlju, no prije par godina je razdvojeno, a tom se je prilikom autonomija obaju zastupstva tako suzila da se danas mogu smatrati jednostavnim agenturama i sabiralištima poslova koji nemaju skoro nikakva samostalnog djelokruga. Ova zastupstva nisu ovlaštena na dodjeljivanje zajmova, ne izdaju ni brisovnih namira, niti mogu prihvaćati ustupa obveznica, a to veoma otežava poslovanje udruuga koje se nalaze u njihovoj svezi, dok podjedno ne odgovara pretpostavci, pod kojom je hrvatska vlada privoljela na

provođenje dotičnog zakona u Hrvatskoj. Protiv ovozemnih opravdanih intencija radi se i time da se u nas na temelju više spomenutog zakona ustrojavaju udruge koje ne stoje u ograničenoj vezi sa zastupstvima u Zagrebu i Osijeku nego su neposredno podčinjene središtu u Budimpešti. Kad se uvaži da ovakvih udruga ima u Hrvatskoj oko 50 te da one u svom poslovanju ignoriraju službeni jezik hrvatski, a uz to i okolnost da kod zastupstva naj pretežnim dijelom nisu namješteni domaći sinovi, dok je s početka protivno bilo, onda se ne može zamjeravati što se ovom postupku središta općenito prigovara tim više kad te okolnosti ne idu u prilog poslovnim interesima ove institucije u našoj zemlji.»

Krajem 1906. u vjeresijskim zadrugama je bilo približno 53.000 članova i na toj razini je zadržano članstvo do pred svjetski rat. Do 1918. na području pokrajina Hrvatske i Slavonije djelovalo je približno 250 vjeresijskih zadruga. Nakon ujedinjenja hrvatskih pokrajina u Državu Srba, Hrvata i Slovenaca, te su vjeresijske zadruge nastavile djelovati, ali bez središnjice, jer je podružnica u Zagrebu raspuštena. One su bile međusobno povezane pa su ipak nastavile djelovati do kraja 20-tih godina te im se broj čak i povećao na 90 mada je nad njima proglašen 1926. likvidacioni postupak i vršen pritisak da se povežu s državnim zadrugama za poljoprivredni kredit ili uz Zanatsku banku. Budući da nije bilo međudržavnim ugovorom riješeno potraživanja tih zadruga prema središnjici u Budimpešti pa je i njihova likvidacija dugo trajala. Naime, neke su zadruge dugovale središnjici, a ona pak drugim štedišama štedne uloške. Zbog takve isprepletenosti interesa na kraju je cijeli postupak prenesen na Privilegovanu agrarnu banku nakon njenog osnivanja, a zatim na središnjicu Oblasnih zadruga.

Širenje veresijskih zadruga povezanih s mađarskim kapitalom i politikom mađarskog centralizma, koja je i na taj način provedena, kao i rastakanje kućnih zadruga i seoskih zajednica sa posljedicama, potaknulo je katolički kongres održan u Zagrebu 1900. da se pozabavi tim pitanjima. U zaključku je kongres zadužio hrvatsko svećenstvo da potiče osnivanje raifenzovskih zadruga na selu. U tu je svrhu osnovana 1902. Hrvatska poljodjelska banka kao dioničko društvo i ona je sve do 1910. osnivala kreditne seljačke zadruge među seljaštvom, upućivala zadruge i zadrugare u poslovanje i dodjeljivala im kredite. To

su bile štedne potporne zadruge na osnovi samopomoći, ali uz znatnu novčanu potporu i poslovanje te banke, a kasnije i nekih drugih banaka. Sistem kreditiranja bio je isti kao i kod vjeresijskih zadruga sa središnjicom u Budimpešti. I te su kreditne zadruge poslovale po principu udjela članova zadruge kao glavnice, sakupljale štednju i slale novac u Hrvatsku poljodjelsku banku, koja je zatim zadrugarima dodjeljivala kredite.

Godine 1910. bilo je 238 hrvatskih seljačkih zadruga s približno 37.000 članova i tada su one organizacijski odijeljene od Hrvatske poljodjelske banke i osnovan je kao zadružna centrala Središnja sveza hrvatskih seljačkih zadruga, da bi se 1918. potpuno od te banke odvojile osnovavši Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga kao novčanu, robnu i revizijsku centralu. Do 1919. bilo je u tom savezu 317 zadruga. Osnovna djelatnost tih zadruga bilo je sakupljanje štednje i kreditiranje zadrugara. Do 1913. bilo je kod zadrugara u Središnjoj svezi prikupljeno 3,3 miliona štednih uložaka. Struktura štednje i kretanje uložaka kod 281 hrvatske seljačke zadruge od 1913-1918. bila je slijedeća:²

ulošci	1913	1918
	3,3mil.zl.kruna broj zadruga	13,4 mil.zlatnih kruna broj zadruga
Do 1.000	34	13
Do 10.00	97	49
Do 50.000	49	60
do 100.000	8	38
više od 100.000	9	40
više od 1 milion	0	1

Navedena tablica pokazuje veliki porast štednje u vrijeme rata, što je bilo djelomično posljedica inflacije, pri čemu su zadruge imale relativno male uloške usprkos porastu zadružnog kapitala, te da su i dalje bile ovisne o novčanim zavodima. Prema službenim iskazima samo 70 zadruga nije poslovalo sa štednjom, ali je u realnosti taj broj bio znatno manji, jer je većina zadruga bile kreditne zadruge. Kako po načinu poslovanja tako i njihovoj vezanosti uz novčane zavode, sve kreditne zadruge su bile djelomično novčani zavodi, a djelomično specifične zajednice udruženog kapitala, jer su članovi svojim posjedima

² Hrvatski zadrugar 1919br.3 , 4

jamčili za poslovanje zadruga.

Savez hrvatskih seljačkih zadruga potaknuo je organiziranje seljaka Hrvata u Bosni i Hercegovini u zadruga pa je 1910. osnovana u Sarajevu Hrvatska zadružna banka sa zadaćom da ih okuplja i bude središnjicom hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini te da se brine o njihovom financijskom poslovanju.

Osim navedenih zadruga u predratno vrijeme osnivane su i zadruga među srpskim stanovništvom u hrvatskim pokrajinama. Njih je osnivala Srpska banka osnovana 1895. u Zagrebu i djelovale su također po sistemu Reiffezenovih zadruga. One su bile vezane uz opće gospodarsko društvo Privrednik s ciljem da svoje zadrugare financijski organizira i podučava u racionalnom gospodarenju i unapređivanju poljoprivredne proizvodnje. Prve zadruga među Srbima u hrvatskim pokrajinama osnovane su u 70-tim godinama, ali su veći zamah djelovanja ostvarile istom u 90-tim godinama 19. stoljeća.

ZADRUGARSTVO U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

Veliku poteškoću razvoju zadrugarstva i njihovu poslovanju pričinjao je nedostatak zakonske regulative za poslovanje zadruga. One su i u novoj državi poslovale svaka na svom području prema zakonima iz ranijih državnih zajednica pa su iz hrvatskih zemalja poslovale po austro-ugarskim zakonima iz 90-tih godina, koji u novim uvjetima nisu bili prikladni. To je omogućavalo i

zloupotrebe. kako u zadrugama tako i nelojalnu konkurenciju neprofesionalnih zadruga, koje su djelovale pod nazivom zadruga i sličnih organizacija. Po tim zakonima su zadruge smatrane društvima s neograničenim brojem članova okupljenih u cilju unapređenja privrede i gospodarskog djelovanja svojih članova putem zajedničkog vođenja posla. Iako su ti poslovi bili taksativno nabrojani, bili su općenitog značaja pa su primjenjivani i na agrarnu i ne agrarnu privredu kao i na raznovrsna udruženja. Budući da su zadruge imale neke povlastice u odnosu na porezne obveze, više su osnivane kao potporna nego produktivna društva pa su i u obrtničkim zadrugama prevladavale kreditne zadruge. Uvjeti za osnivanje zadruga su bili dosta široki kao i obrtni zakon, ali i sputavajući za članove, jer su predviđali dosta materijalnih obveza. Osnivane su s ograničenom i neograničenom odgovornošću i za obveze zadruga članovi su jamčili svojom imovinom, što znači da nisu drugdje mogli podizati kredite na svoju imovinu pa su ovisili o zadrugama. U okolnostima stečaja članovi zadruga s neograničenom odgovornošću morali su namiriti povjerioce i svojom imovinom, a s ograničenom odgovornošću do polovine iznosa udjela. Svakako je takva jamčevina izazivala i određenu suzdržljivost, posebno imućnijih obrtnika prema zadrugama. Proizvodne i nabavljačke zadruge su koristile zadrugarima za nabavku sirovina u otežanim okolnostima, kao i zajednička skladišta roba i sirovina te u traženju tržišta. Zadruge su imale i svoju zajedničku imovinu, neke zajedničke radne prostorije kod proizvođačkih zadruga. Često je imovina zadrugara bila premalena da bi njome pokrili obveze u okolnostima nepovoljnog poslovanja pa su intervencije državne ili banovinske administracije, najčešće kao posrednika, činile ih ovisnima o javnim vlasima, iako je o njima brinuo i Savez hrvatskih obrtnika. Po svojem upravljanju zadruge su bile demokratičnije od dioničkih društava, jer su na skupštinama svi zadrugari imali jednako pravo glasa, a samo kod podjele dobiti prema uplaćenim dijelovima. Skupština zadruga je imala dosta

velike ovlasti, birala je upravni odbor, koji je njoj odgovarao o svojem poslovanju i raspolaganju zadružnom imovinom.

U drugoj polovini 20-tih godina Savez hrvatskih obrtnika pokrenuo je opsežne rasprave i zahtjeve za izmjenom Obrtnog zakona u što je uključio i agitaciju za bolju organizaciju zadrugarstva među obrtnicima. Obrtnici su tražili osnivanje posebne zanatske banke, a jedan od njenih zadataka bilo je i kreditiranje zadruga. Kada je Zanatska banka osnovana, pokrenuta je još opsežnija agitacija za osnivanje zadruga. Međutim i ta banka, koja je bila na državnoj razini, bila je suzdržana u kreditiranju zadruga, posebno u hrvatskim pokrajinama. Naime i u njoj je provođena ista politika kreditiranja kao i u drugim poludržavnim novčanim ustanovama tako da su krediti dodjeljivani prema broju zadruga, a ne njihovim potrebama i potencijalima. Stoga su obrtničke zadruge u hrvatskim zemljama, zbog malobrojnosti, bile zapostavljene u odnosu na neke druge zemlje u državi. Osim toga, zanatska banka je dodjeljivala više srednjoročne kredite za proširenje poslovanja pojedinim obrtnicima, nego zadrugama, koje su trebale manje pozajmice za nabavku sirovina i druge obrtne kapitale svojim članovima. Prema anketi koju je među obrtnicima proveo Glavni zadružni savez 1936. u Jugoslaviji je 60 posto obrtnika radilo bez pomoćnika i naučnika, a približno je takav omjer bio i u hrvatskim pokrajinama, s prihodima često ispod minimalne radničke plaće.³ Takvi obrtnici nisu željeli napustiti samostalni rad, usprkos lošeg poslovanja, i poći za najamne radnike, ili nisu to mogli, a nisu imali kapitala za nabavku sirovina i za manje narudžbe, pa Savez hrvatskih obrtnika apelira upravo na njih da se zadrugarski udruže i nastave poslovati udruženi u zadrugu. Ponekad su bili takvi obrtnici materijalno preslabi i za udruživanje i zadružno poslovanje, jer se i zadrugarstvo temeljilo na uloženom kapitalu, štednji i pologu imovine. Stoga je i u obrtu, kao i u

³ Izvještaj Glavnog zanatskog saveza za g. 1936/7

zemljoradnji, zadrugarstvu bio bliži srednje imućni obrtnički sloj onih koji su radili s barem jednim do dva pomoćnika, odnosno imali ipak nešto veći promet roba i proizvodnje. Takvi su obrtnici bili učlanjeni najčešće u kreditne ili potrošačke zadruge. Oni obrtnici koji su radili sami, a ipak imali za određeni polog, udruživali su se u proizvođačke zadruge tipa manjih manufaktura u zajedničkim prostorijama sa zajedničkim sredstvima za proizvodnju, imali su svoje skladišta za robu i zajednički nastupali na tržištu. Takvih je bilo nekoliko stolarskih i postolarskih zadruga, a povremeno i drugih struka. U agitaciji za udruživanje u zadruge Savezu hrvatskih obrtnika je upozoravao sve obrtnike i na konkurenciju industrije u robi široke potrošnje, koja je do tada bila uglavnom obrtnički proizvod. Konkurencija industrije ugrožavala je i bogatije obrtnike s većim brojem radnika, ali oni su teško pristupali proizvodnim zadrugama, već su više koristeći se kreditima kreditnih zadruga nastojali samostalno razvijati svoj obrt, što je također uspijevalo vrlo teško.

Konkurencija industrijske robe u nizu proizvoda i obrtničke proizvodnje osjetili su obrtnici već u 20-tim godinama, a kriza s početka 30-tih još je jače ugrozila njihov položaj kao proizvođača. Kriza u nekim obrtnim granama bila je latentna bilo zato, jer su ti zanati propadali zbog konkurencije industrijske proizvodnje tih roba ili suvišnosti raznih vrsta roba, koje su proizvodili kao na primjer kovači, kolari, remenar i slični, jer je automobilska industrija potiskivala zaprežna kola ili se druge robe pokazale boljima u potrošnji. Kožnu proizvodnju potiskivala je roba od gume, koja se pojavila u međuratnom razdoblju u nizu proizvoda pa i u proizvodnji obuće. Ponekad je razlog bila konkurencija nadri obrtnika, posebno u uslužnim djelatnostima. Kriza s početka 30-tih godina ugrozila je obrtnike i zbog krize konzuma stanovništva pa bez narudbi ostaje niz obrtničkih struka. Tako krizu nije osjetila samo drvna industrija, već i obrtnici

drvodjelci, tesari, stolari, a soboslikari i slična zanimanja krizu građevinske industrije, pekari i bačvari zbog krize poljoprivrede pa je slično bilo i s drugim djelatnostima. Oni su svi osjetili krizu konzuma seljaka, ali i građana, posebno radnika i njihove nezaposlenosti i smanjenih plaća. Slaba ili gotovo nikakva kupovna moć seljaka i radnika mnoge je obrtnike natjerala u stečaj ili na rub golog preživljavanja. Bolje su se snalazili oni seoski i gradski obrtnici u manjim mjestima koji su uz obrt imali i kuću s malo zemlje pa su podnosili krizu i preživljavali je kao i većina siromašnih seljaka-na rubu egzistencije. A takvih je bilo obrtnika približno 65 posto. Siromašni obrtnici, koji su radili sami ili s jednim do dva pomoćnika bili su prvi na udaru krize, ali su i lakše iz nje izlazili, jer su im bili potrebni mali kapitali za novo pokretanje djelatnosti i proizvodnje.

Do 1933. rentabilnost obrtničke proizvodnje smanjena je za 40 posto. Nelikvidnost se osjećala kako u prodaji proizvedene robe tako i u naplati već prodane. Naime, seljak je tijekom godine kupovao raznu potrebnu robu kod seoskih obrtnika i trgovaca a plaćao poslije žetve. Uslijed velikog smanjenja cijena poljoprivrednih proizvoda i slabog prometa tržišta, seljak koji nije postigao potrebnu cijenu za svoje proizvode postao je nelikvidan i nije mogao platiti ni svoja dugovanja obrtnicima i trgovcima. Nakon usvajanja Zakona o zaštiti zemljoradnika, ni obrtnici nisu mogli od seljaka naplatiti prinudno svoja potraživanja, ali su morali platiti novčanim zavodima i dobavljačima dugovanja za sirovine i ostale potrepštine u proizvodnji, pa su i bogatiji obrtnici zapali u nelikvidnost i pred stečaj. Na području zagrebačke TOK dužnika je među obrtnicima bilo 3.678 što je bilo približno 60 posto od ukupnog broja. Njihova dugovanja su za skoro sto posto premašivala potraživanja, što također pokazuje njihov dubiozan položaj kao privredne djelatnosti. Blokiranje kredita, koje su uslijedilo, potpuno je

onesposobilo mnoge obrtnike za dalju proizvodnju pa i za stečaj. Stoga je zagrebačka TOK svoja nastojanja za pomoć obrtnicima usmjerila na oživljavanje poljoprivrede i saniranje novčarstva, a time i kreditnih zadruga ovisnih o novčanim zavodima. Pokazalo se da je oporavak obrtništva bio ovisan o oporavku cijelog gospodarstva pa i obrtničkog zadrugarstva.

Propalih obrtničkih radnji u vrijeme krize iznosio je oko 40 posto, ali je i fluktuacija u otvaranja novih obrta pokazivala stabilnost obrta kao gospodarske djelatnosti, iako ekonomski labilne i često ugrožene. U tim su previranjima bili najviše pogođeni obrti koje je ugrožavala industrijska proizvodnja, ili su njihovi proizvodi potiskivani iz upotrebe. Ipak su neki obrti bili sposobni da se uklope u nove grane proizvodnje kao dopuna industrije ili novih tehničkih dostignuća, što ih je činilo životno proizvodno opstojnim. Napredak tehnike je istiskivao niz proizvoda obrtničke proizvodnje, ali je nosio nove mogućnosti za nove proizvodnje kao u elektrotehnici, mehaničarskim poslovima ili servisiranju industrijskih proizvoda. Međutim i za proizvodnju tih novih obrtničkih djelatnosti bio je potreban investicioni i obrtni kapital čak i više, nego za ranije tradicijske uglavnom rukotvorene proizvode. Posebno je bio potreban kapital za modernizaciju i nabavku strojeva te za proizvodnju u većim količinama. Sve je to pokazivalo potrebu zadružnog udruživanja o čemu govori i Izvještaj zagrebačke komore iz 1933. slijedeće: «Zanatlija nema kapitala, on ne može kupiti sirovinu izravno od producenta, već je upućen na trgovca, ovaj na veletrgovca, a još stoje po srijedi zastupnici i generalni zastupnici, koji reflektiraju na posredničku dobit od onih sirovina koje zanatlija kupuje. Jasno je da time sirovina poskupljuje, a s ovim u vezi poskupljuje i zanatski proizvod. Prema tome, zanatliji ne preostaje drugo, već da putem svojih nabavljačkih zadruga dođe u izravnu vezu s producentom sirovina i da se time ukloni spomenutim velikim posrednicima. Konačno nije dovoljno biti samo dobar proizvođač, već je

isto tako važno znati naći i posla to jest mušteriju. Kad se raspisuju veće nabavke, zanatlija stoji bespomoćan, jer nema ni dovoljno sredstava za kauciju, a kamoli za nabavu sirovina. Licitacije dobivaju opet oni, kojima to kapital omogućuje. Osjetila se dakle potreba udruživanja istih i srodnih struka u takve jedinice, koje će biti u stanju, da im dobave i raspodijele poslove,; to su zanatske proizvođačke zadruge. Naprijed izložene činjenice ponukale su Savez hrvatskih obrtnika da prije dvije godine započne sa zanatsko-zadružnom propagandom koju je i komora prihvatila odmah nakon svojeg osnutka. Postojale su, doduše, na ovom području i prije zanatske zadruge, ali su one naličile više spekulativnim poduzećima, nego zadrugama, jer su dijelile dobit u formi dividenda, tantijema i slino. Zadruge, međutim, koje propagira komora, temelje se na slijedećim principima:1.Rad zadruge ograničava se samo na zadrugare,2.Dobitak se ne dijeli,3.Članovi ravnateljstva i nadzornog odbora ne dobivaju tantijeme. Rezerve se ni u kojem slučaju n mogu podijeliti među zadrugare,5 Na udjele plaćaju samo ograničeni interes, koji ne prekoračuje 6 posto,6.Ograničenje broja glasova na glavnoj skupštini i time suzbijanje majorizacije slabijih po ekonomski jačima.» Ova posljednja konstatacija bila je sporna i trebalo je izbalansirati te odnose, jer je to bio i problem upravljanja zadrugom i korištenja dobiti. Sve je to pretpostavljalo za razvoj i djelovanje ,zakonsku regulativu kao i povoljnije opće gospodarske prilike. Navedene propozicije pokazuju da je Savez obrtnika u borbi protiv krize želio okupiti imućnije obrtnike u zadruge odnosno njihov srednji sloj, a to je bilo 20-30 posto obrtnika, koji bi postali jezgra ne samo obrtničkog staleža već i cijele "male industrije" na podlozi domaćeg kapitala. U tim nastojanjima je bilo ekonomskog, ali i nacionalnog otpora industriji, koja je u hrvatskim zemljama bila uglavnom u vlasništvu inozemnog kapitala. Stoga je Savez hrvatskih obrtnika propagirao osnivanje najprije zanatskih štedionica i kreditnih zadruga, kako bi se u njima koncentrirao obrtnički kapital, a zatim osnivanje i proizvodnih zadruga.

Koncepcije zagrebačke Obrtničke komore bile su sukladne i Savezu hrvatskih obrtnika, ali pretpostavljale i veću tolerantnost i demokratičnost s obzirom na imovno stanje obrtnika, kako to pokazuje njihov prijedlog ustrojstva zadruga iz tog vremena. Problem majorizacije bio je prisutan i u kasnijim raspravama, pa je i u prijedlogu Obrtničke komore istaknuto u izvještaju iz 1935. "...da se u svakom slučaju unaprijed onemogućiti majorizacija bilo u kojem obliku". Obrtnici kao i trgovci posebno su prigovarali onim zadrugama koje su pod firmom zadruga poslovale kao tečevina društva ili slična pa su tražili i zakonsku zaštitu od takvih formalnih zadruga i zakonsku zabranu njihova rada. Prema tome i obrtnici su željeli izgraditi zadružni funkcionalni sistem u kojem bi se oni udruženi mogli oduprijeti konkurenciji industrije i pribaviti potrebna sredstva za rad, što je po njihovu mišljenju i bila svrha zadrugarstva.

Utjecaj gospodarske krize na shvaćanja o daljoj ulozi zadrugarstva i njegovim smjernicama pokazuje Izvještaj Zanatske komore za zagrebačko područje iz 1933. u kojem se ističu prednosti kreditnog zadrugarstva i uz njih prodajnih zadruga sa skladištima za sirovine i izrađevine. Proizvodne su zadruge ostale i dalje na marginama općih nastojanja o zadrugarstvu i činilo se lakše poticati razvoj inokosnih obrtničkih radnji u manufakture, nego proizvođačke zadruge, pa i spomenuti Izvještaj stavlja težište na tehničko usavršavanje pojedinih zanatskih radionica uz pomoć zadružnih kredita i»... financiranje nabavljačkih zadruga koje će vremenom možda postati jedinim i glavnim vrelom dobrih i jeftinih zanatskih sirovina te će omogućiti i manjim zanatlijama rad za skladište, a da se produkti rada mogu što prije i što bolje unovčiti, treba pristupiti i osnivanju zanatskih prodajnih zadruga. Ovako zamišljenom organizacijom koja u mnogo čemu predstavlja radni program naše komore u doglednoj budućnosti moći će se uspješno pobijati besposlica koja je nažalost u najnovije doba u redovima

naših zanatlija i zanatskih radnika sve više pojavljuje.» O udruživanju rada i sredstava kako je predlagala Međunarodna zadružna organizacija nije bilo većeg interesa vodstva Zanatske komore, ali se u praksi javljaju i takvi oblici zadrugarstva na krhkim tradicijama proizvodnih zadruga. Oni su nastajali i nestajali tijekom nekoliko desetljeća, uglavnom zbog nedostatne potpore i općeg interesa za njihovo održanje, mada su one bili realnije asocijacije uspješnog poslovanja nego inokosne radione u borbi s konkurencijom industrijske proizvodnje u robama široke potrošnje, ranije glavnim robama obrtničke proizvodnje.

U zajedničkoj borbi protiv krize udružili su se Savez hrvatskih obrtnika i Zanatska komora u agitaciji za obnovu i osnivanje novih obrtničkih zadruga i u tu je svrhu sredinom 30-tih godina štampano više brošura o zadrugarstvu, koje su podijeljene obrtnicima s nastojanjem da se u svakom srezu osnuje barem jedna zadruga. I doista već do 1934. osnovana je ili obnovljena 31. zadruga i sve su bile učlanjene u Savez zanatskih zadruga osnovan pod kraj 1933.

Na području Trgovačko obrtničke komore u Osijeku bilo je 1930. za područje Slavonije također više zadruga: u Osijeku, Vinkovcima, Vukovaru, Donjem Miholjcu. One su bile također uglavnom štedovne zadruge, ali je bilo i proizvodnih: Prva kovinarska zadruga, Zadruga obučara, stolara, pismoslikara i ličilaca te zidarska. Posebna je bila Seljačko obrtnička gospodarska vjeresijska zadruga kao član Zemaljske središnje pozajmice.⁴

U Dalmaciji je krajem 20-tih godina brojčano zadrugarstvo bilo vrlo razvijeno. Godine 1929. na području Dalmacije bilo je

⁴ Izvještaj Saveza zanatskih zadruga za 1934 godinu

približno 513 zadruga od kojih je 200 bilo učlanjeno u Zadružnom savezu u Splitu, 53 u Zadružnoj matici također sa sjedištem u Splitu, 39 kod Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga sa sjedištem u Beogradu, 4 kod Zadružne zveze sa sjedištem u Ljubljani. Najveći broj zadrugara bio je ipak vezan uz Zadružni savez i Zadružnoj matici. Srpsko stanovništvo pretežno u Dalmatinskoj zagori, bilo je još od pred rat, a zatim i u međuratnom razdoblju, vezano uz Srpsku banku i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga sa sjedištem najprije u Zagrebu, a zatim u Novom Sadu pa u Beogradu.

Na području zagrebačke Trgovačko obrtničke komore, zadruga učlanjenih u Savez zanatlijskih zadruga sa sjedištem u Zagrebu 1938. godine bilo je 33 zanatske kreditne zadruge te 25 prodajnih i proizvodnih. One su podijelile 14 miliona kredita, ali su krediti premašivali štednju u njima, što znači da su imali subvencije državnih novčanih zavoda, odnosno Zanatske banke.⁵ Značajno je da su zadruge osnivane najviše po pokrajini, u Zagrebu ih je bilo samo 10, što govori o njihovom organiziranom i smišljenom osnivanju. Te su zadruge poslovale s velikim teškoćama, često su bile nelikvidne, ali ipak je njihova komora bila zadovoljna, o čemu govori u svojem izvješću slijedeće: "Time je udaren temelj daljnjeg rada podizanju zanatskog zadrugarstva kojeg će Komora sa svim sredstvima i po svojoj dužnosti, podupirati, jer uviđa da je zadrugarstvo najzdravije sredstvo obrane sitnih privrednika pred pritiskom koji se na njih čini od strane velikoga kapitala. Osim toga zadrugarstvom se podiže duh uzajamnosti, međusobne trpeljivosti i discipline, koje su vrline najvažniji faktor kolektivne obrane jedne grupe, klase ili naroda, od bilo kakvih potresa, koji nadolaze od bilo koje strane.»⁶ Također je istaknuto da te zadruge "...nisu obične privredne organizacije, koje se osnivaju za časovitu potrebu, već da je to jedan gospodarski sistem, koji se

⁵ isto

⁶ isto

bazira na socijalnim načelima, a koji ipak sadrži sve prednosti kapitalističkog sistema."⁷ Međutim lakše je bilo osnivati zadruge nego organizirati i voditi njihovo poslovanje. Zadruge su trebale biti svojevrsan nastavak onih socijal-liberalnih nastojanja započelih sredinom 20-tih godina u austrijskom organiziranju radnih zajednica, koje zbog novčarske krize i drugih razloga nije uspjelo, ali koje se kao nužnost javlja cijelo međuratno razdoblje s povremeno prelaznim oblicima pa i zadrugarskim. Većina zadružnih saveza nije moglo pokrivati troškove svojeg poslovanja, pa je pokrivano s 50 posto pomoći javnih vlasti. Osim financijskih poteškoća obrtničke zadruge su morale podnositi oštru konkurenciju trgovaca i nabavljača na veliko za što su im bili potrebni veći investicioni i obrtni kapitali.

Proizvodnih obrtničkih zadruga bilo je dva tipa: onih zadruga u kojima su obrtnici radili u zajedničkoj radionici sa zajedničkim strojevima i drugi po kojem su zadruge djelovale kao centrale za pribavljanje narudbi, sirovina i vršile raspodjelu posla po radionicama zadrugara. Uhodavanje proizvodnih zadruga bio je dugotrajan proces i tekao je sporo i u evropskim zemljama s najrazvijenijim zadrugarstvom i nakon desetljetnih napora okupljano je približno 15 posto obrtnika u zadruge. Značajno je da je taj postotak do rata ostvaren i u hrvatskim zemljama, ali samo nominalno, jer je njihova stvarna učinkovitost bila skromna. Ipak uspjeh je postignut, jer je zadrugarska ideja uhvatila korijena među hrvatskim obrtništvom, što je kao posebno pozitivno ocijenjeno i u Godišnjaku banke vlasti Banovine Hrvatske iz 1939. izrečeno slijedećim riječima:" Gospodarske neprilike poglavito otkaz obrtnog kredita, pridonijeli su da je u toku godine pojačan rad hrvatskog obrtništva na zadružnom temelju. U Savezu obrtničkih zadruga osnovanom 1934. začlanjeno je do sada 95 zadruga s područja Banovine Hrvatske s preko 10.000 zadrugara. Osim toga ima još 25 obrtničkih zadruga koje su iz bilo kojih razloga začlanjene u ostalim zadružnim savezima. U Savezu začlanjene zadruge dijele se

⁷ isto

po vrstama na kreditne (44), nabavljačke (25), proizvodne (14), prodajne (6), po jedna građevna i nakladna i četiri razne. Od ovih zadruga osobito su napredovale kreditne zadruge, koje su zadovoljile potrebe obrtnika pojedinaca, i što je još važnije davale potrebni kredit drugim obrtničkim, nabavljačkim i produktivnim zadrugama. Zapažen je sve manji udio Zanatske banke, koja jedina financira naše kreditne zadruge. Njenim kreditom služi se još svega 8 zadruga od 44. Iz toga slijedi da se kreditiranje obrtnika vrši isključivo iz vlastitih sredstava i iz sredstava skupljenih od tjedne i obične štednje. Kod nabavljačkih zadruga iznosio je promet u toku 1939. oko 20 milijuna dinara. Proizvodne zadruge dale su također zadovoljavajuće rezultate i time dokazale visoku kolektivnu svijest hrvatskog obrtnika. Dužnost je ovih zadruga da, upotrebom više tvorničkog načina proizvodnje, omoguće obrtnim proizvodima konkurenciju s jeftinim masovnim industrijskim proizvodima. Ne samo spomenuti tipovi obrtnih zadruga, nego i ostali ispunjavaju na uzoran način zadaće koje im nameću potrebe obrtnog staleža i tako uspješno surađuju oko unapređenja hrvatskog obrtništva.»

Zadrukarstvo se javlja i među trgovcima kao zadrukarstva ideja tako i pokušaji osnivanja i djelovanja trgovačkih zadruga. Zadrukarstvo u trgovini javlja se relativno kasno, jer su trgovci bili uglavnom vezani uz nabavljače robe-veletrgovce, koji su ih i kreditirali, ili uz novčane zavode. Neki trgovci su robu dobavljali izravno od proizvođača, koji su ih također često kreditirali. Taj sistem trgovine prevladavao je do svjetskog rata, a u međuratnom razdoblju uslijed razvoja industrije i većeg prometa roba, a još više konkurencije velikih robnih kuća, pokazala se potreba i među trgovcima za osnivanjem zadruga. U dvadesetim godinama zadrukarstvo među trgovcima još nije imalo brojnijih pristaša i postojale su samo poneke kreditne zadruge, koje su davale kredite i trgovcima ili nabavljačke,

kojima su se služili i trgovci, ali je to bilo sporadično i u sustavu seljačkih ili nekih drugih zadruga u manjim mjestima.

Novčana kriza s početka 30-tih godina, koja je trajala latentno kao kriza kredita cijelo desetljeće, potaknula je u Savezu trgovaca i rasprave o zadrugarstvu. Potreba zadrugarstva u trgovini javila se u dva oblika: za novčano kreditiranje trgovaca i za nabavku robe na veliko zadružnim poslovanjem, koju bi zadruge bez profita raspačavale trgovcima u maloprodaji. Činjenice da su u vrijeme krize mnogim trgovcima njihove uštedevine ostale blokirane u zaštićenim novčanim zavodima, a oni nisu mogli bez obrtnog kapitala poslovati pa su neki i propadali, bile su dovoljan razlog da se pojavi među njima zahtjev za osnivanjem posebne trgovačke banke ili barem štedionice koja bi bila na razini banovinske ili državne institucije. Takve zahtjeve za posebnim privrednim bankama izražavali su također industrijalci, poljoprivrednici i drugi privrednici, ali im želje nikada nisu bile ostvarene, jer je sistem novčarstva, koji se zasnivao na općim bankama i još više štedionicama, bio suviše ukorijenjen i raširen da bi bio potisnut posebnim bankama. Ni javne vlasti nisu bile zainteresirane za osnivanjem trgovačkih novčanih zavoda, pogotovo ako bi ih morali pomagati i javnim novcem. Novčani zavodi nisu isplaćivali trgovcima njihove uštedevine, ali su istovremeno tražili od njih otplate preuzetih kredita i uredno uplaćivanje svih računa. To su od trgovaca tražili i nabavljači robe. Svi pokušaji trgovaca da pronađu razumijevanje i zajedničko rješenje platnih sporova s novčarima nisu uspijevali.

Zbog navedenih poteškoća u Savezu trgovaca pokrenute su rasprave za osnivanje trgovačke kreditne zadruge. Međutim, i u tim raspravama bilo je različitih stajališta, a i problemi su bili složeniji, s obzirom na različite kategorije trgovaca. Naime,

postojale su tri osnovne kategorije trgovaca: veletrgovci, trgovci i malo prodavači ili sitničari i njihovi interesi nisu bili jednaki, već povremeno i oprečni, mada su bili međuovisni. Veletrgovci su dakako bili protivnici zadrugarstva, jer je ono potiskivalo njih iz procesa preprodaje i nabavke robe za trgovce. Trgovci obrtnici, ili detaljisti kako su se nazivali, trgovali su vrlo raznolikim proizvodima i teško je bilo organizirati potrošačke zadruge u kojim bi nabavljali na veliko toliko raznovrsne robe da bi zadruge mogle zamijeniti trgovinu na veliko, što se odnosilo i na malo prodavače ili sitničare. Stoga su se u robne trgovačke zadruge mogle udružiti samo pojedine vrste trgovaca kao na primjer trgovci ogrjevnim drvom. Oni su 1933. osnovali takvu zadrugu u Zagrebu, zbog krize u drvnoj industriji. Međutim, ta je zadruga djelovala kratko vrijeme i bez većih uspjeha, jer je teško bilo konkurirati karteliranoj trgovini drvetom. Upravo je karteliranje industrije i njeno uplitanje u trgovinu otvaranjem vlastitih prodavaonica poticalo trgovce na zadružno udruživanje i dalo dodatne razloge trgovcima "detaljne" trgovine da se i oni pokušavaju zadružno udružiti. Također je na kongresu međunarodnog udruženja trgovaca 1935. u zaključcima preporučeno trgovcima da se udružuju u zadruge. Na osnovi ankete provedene od te međunarodne trgovačke organizacije, (koju je obradio u svojoj knjizi J. Lauri, član odbora te organizacije), izrađene su upute za zadružno organiziranje trgovaca. U njima su objašnjeni razlozi udruživanja, oblici organizacija, financiranja, unutarnje kontrole i drugo. Predviđene su i vlastite marke za članove zadrugare s kojima bi mogli kupovati u takvim zadružnim trgovinama, te zadružne kuće kao sabirnice za uvozna i izvozna robu potrebnu trgovcima u trgovini. Iako su postojale takve zadruge u drugim zemljama pa i susjednoj Sloveniji i Srbiji, a u hrvatskim zemljama dovoljno trgovaca za udruživanje, ipak nije bilo većih uspjeha u organiziranju

trgovačkih zadruga, djelomice i zbog slabog interesa trgovaca za zadružno organiziranje. Jake tradicije individualističke trgovine s tradicionalnim vezama nabave robe i kredita kao i očekivanje pomoći od državne administracije u sređivanju odnosa u trgovini, također je ometalo udruživanje trgovaca u zadružne organizacije.

Iako je bilo više pokušaja osnivanja raznih zadruga trgovaca, jedino je uspješno poslovala zagrebačka Prodajna zadruga detaljnih trgovaca, osnovana 1928. Ona je uspješno poslovala 10 godina, podijelila je približno 60 tisuća robnih kredita svojim članovima te je imala prometa od približno sto milijune dinara, što je s obzirom na krizne godine bila velika svota. Poslovala je po uzoru evropskih trgovačkih zadruga s kreditima i robnim doznačnicama. Ta je zadruga svojim članovima trgovcima dobavljala kolonijalnu i "špecerajsku" robu "brzo i diskretno" pa i bez gotovine, čime je trgovcima olakšavala nabavu te robe. Okupila je više uglednih trgovaca u Zagrebu i njegovoj, okolini. Njena posebnost i novina u trgovini bila je i uvođenje obročnog sistema trgovine, odnosno davala je svojim članovima robu na kredit, koju su oni također uz garanciju zadruge mogli prodavati na kredit. Tako je bili omogućeno i siromašnijim članovima zadruge dobavu robe za trgovanje pa je ta zadruga djelovala i kao socijalna zajednica. Kreditiranjem svojih članova, a preko njih i kupaca, omogućena je brža cirkulacija roba, a time i obrtnog kapitala, i pripomogla je podizanju životnog standarda i svojih članova i potrošača, jer je u krajnjoj liniji financirala konzum stanovništva. Osim toga, zadruga je svojim članovima obavljala razne knjigovodstvene poslove, čime im je uvelike olakšavala poslovanje. Ova je zadruga pokazala prednosti zadrugarstva i u trgovini, ali su njeni uspjesi teško prodirali u svijest trgovaca i mijenjali navike njihovog tradicionalnog načina trgovanja.

Zadrugarstvo trgovaca u hrvatskim pokrajinama imalo je svoje zagovornike kao i probleme koje su oni zadrugarstvom pokušavali rješavati. Najgorljiviji zagovornik zadrugarstva u trgovini bio je organizator i predsjednik Saveza trgovaca, njihov predstavnik u zagrebačkoj Trgovačko-obrtničkoj komori i urednik glasila «Trgovačke novine», Ivan Prpić. On je upozoravao na teškoće s kojima se nose trgovci, kako zbog nedostatka obrtnog kapitala, tako i konkurencije veletrgovaca, koji su počeli prodavati robu izravno potrošačima, konkurenciju tvorničkih dućana te raznih potrošačkih zadruga. Uočivši što je sve ugrožavalo poslovanje trgovaca, Prpić je agitirao za osnivanje trgovačkih zadruga u Trgovačkim novinama, u Savezu trgovaca i svim stručnim institucijama u kojima je djelovao.

U svojoj viziji zadružnog organiziranja trgovaca, Prpić je nastojao povezati djelovanje Saveza trgovaca i zadrugarstvo pa je predviđao vezivanje i osnivanje zadruga po strukama i u okrilju stručnih saveza. Takve stručne zadruge trebale su zatim biti povezane u sreske saveze zadruga, a one pak u centralni banovinski savez. Vertikalno bi bile povezane u dva paralelna sistema: jedan centralni sistem robnog zadrugarstva i drugi kreditnog. Oni bi pak bili ujedinjeni u Centralni savez trgovačkih zadruga Savske banovine. Na taj bi način bio stvoren povezni sistem novčanih i robnih zadruga, koje bi pomogle malim trgovcima da očuvaju svoju egzistenciju, te bi ujedno bio učvršćen položaj cijelog trgovačkog staleži u novim uvjetima raznovrsne konkurencije. Ovako čvrsto organiziranje trgovaca trebalo je imati višestruku korist i značenje za trgovce pa čak i zaštitu od nepovoljnih zakonskih propisa, pogotovo što nije postojao sve do 1936. ni posebni Zadružni zakon. Zakon o radnjama iz 1931. regulirao je poslovanje trgovaca pa i stečajeva i poravnanja, ali trgovci nisu bili zadovoljni predviđenim rešenjima i smatrali se često nezaštićenima u tim sporovima. Stoga je po mišljenju Prpića i drugih zagovornika zadrugarstva, ono moglo zaštititi i od takvih nemilih okolnosti. Poziv na zadružno udruživanje trgovcima samo je

djelomično i realizirano. U tijeku 1934 osnovano je više Narodnih zadruga trgovaca: u Osijeku, Vinkovcima, Virovitici, i Slavonskom brodu.⁸ Te su zadruge neko vrijeme djelovale, ali su teškoće nadvladale pa je njihovo poslovanje bilo bez većeg utjecaja na trgovce tih područja.

Istovremeno dok se Savez trgovaca i njegov predsjednik Ivan Prpić zalagao za razvoj zadrugarstva među trgovcima, vodio je oštru borbu s onim zadrugama koje su svojom djelatnošću konkurirale trgovcima. Kako je općenito u zadrugarstvu vladao dosta nered, zbog nedostatka adekvatnog zadružnog zakonodavstva, a zadruge su uživale izvjesne fiskalne povlastice, sa zadrugama je bilo raznih zloupotreba i špekulanata. Bilo je i takvih zadruga koje su po svojem poslovanju pripadale u druge vrste djelatnosti, što je sve izazivalo podozrenje u zadrugarstvo, posebno među trgovcima. Konzumne zadruge koje su prodavale po nižim cijenama raznovrsnu robu svojim zadrugarima, ali i ostalim potrošačima, bile su posebno na udaru kritike trgovaca, koji su smatrali da mnoge zadruge nepravedno uživaju fiskalne povlastice i da se neovlašteno bave trgovanjem i tako konkuriraju trgovcima te tražili da sve konzumne zadruge potpadnu pod Zakon o radnjama kao i ostali dućani. Takvo mišljenje zastupali su ne samo hrvatski već svi jugoslavenski trgovci pa su to izrazili i u rezoluciji prihvaćenoj na zajedničkoj konferenciji Saveza trgovaca Jugoslavije održanoj 1936. u Beogradu. Zanimljivo da je na tome sastanku bilo izvjesnih razilaženja u odnosu prema zadrugarstvu između srbijanskih i hrvatskih trgovaca, jer su srbijanski trgovci imali radikalni pristup te su bili manje više načelno protiv zadrugarstva, dok hrvatski nisu. Kod srbijanskih trgovaca prevladavao je više liberalistički pristup, a kod hrvatskih socijal-liberalni.

⁸ Trgovački vjesnik, 1934

Trgovci iz hrvatskih zemalja nisu bili načelno protiv zadrugarstva, već protiv zloupotreba u njemu. U to su vrijeme svi veći hrvatski i srpski zadružni savezi u hrvatskim zemljama bili u dugovima i krizi poslovanja te su tražili od državne administracije da pokrije iz državnih prihoda te dugove. Slično je bilo i nekim drugim jugoslavenskim pokrajinama. U Trgovačkom glasniku 1936. objavljen je takav oštar prosvjed koji ilustrativno pokazuje stanovište trgovaca prema neredu koji je vladao u zadrugarstvu: "Mi smo svakom prilikom naglašavali da mi nismo u principu proti zadruga koje posluju sa svojim zadrugarima, ali smo u principu protiv potrošačkih zadruga koje u velike trguju s ne zadrugarima. Ukazali smo nebrojeno puta kako su ove potrošačke zadruge vođene nestručnjački, laički i baš zbog toga one moraju prije ili poslije da olabave i propadnu. Da bi se spasilo od ruine mora država da plati grdne milijune raznim zadrugama njihovim saveznicima...I tako vidimo redom, bez obzira da li su to slovenske, hrvatske, srpske, dalmatinske ili vojvođanske zadruge, da se neprestano nalaze u prekarnom položaju i da se iz državne kase svaki čas daju millionske svote. A tko plaća taj novac, što se daje zadrugarima? Nitko drugi nego privreda i privrednici, a najneposrednije sami trgovci. Tako se dešava da trgovina neizravnim načinom preko državne blagajne moraju plaćati milijunske deficite onima, koji baš trgovcima nanose štetnost, koji trgovcima navješćuju rat do istrebljenja. Neka se stvaraju zadruge kakove hoće. Neka za rad tih zadruga snose odgovornost, korist ali i štetu sami zadrugari ...Mi smo uvjereni da će se zadrugarstvo osoviti na vlastite noge i da će počivati na zdravim temeljima samo onda ako li će poslovati samo svojim vlastitim kapitalom i kad će biti prepušteno svojoj sudbini kao svaki drugi trgovac ili poduzetnik, kad se bavi kakvim poslom".Ovakvo decidirano stanovište prema zadrugarstvu je tim značajnije što je i sam Prpić,

koji je ovako oštro istupao prema lošem poslovanju zadruga, istovremeno zagovarao zadrugarstvo u trgovini kao spas u sadašnjosti i budućnost trgovine. On je očito, shvaćajući suštinu poslovanja trgovine i shvaćajući nove odnose u kojima se ona našla, pokušavao iznaći realan put i za trgovinu i za zadrugarstvo, ali je vrijeme i događaji koji su uskoro uslijedili omele sva nastojanja kako u cjelokupnom zadrugarstvu tako i u trgovačkom da se ono stabilizira u jedan novi kolektivistički i istovremeno individualistički smjer u gospodarstvu i trgovini.

Prpić i Savez trgovaca se zalagao za opstanak manjih i specijaliziranih trgovačkih radnji udruženih u zajedničkoj borbi s velikim robnim kućama i magazinima kao prodavaonicama, koji su im konkurirali i potiskivali ih iz trgovine, što je ugrožavalo i egzistenciju brojnih trgovaca, ali i trgovinu kao onaj filter koji je utjecao na raznovrsnost proizvodnje, širio tržište i time pridonosio i usavršavanju proizvodnje. Bila je to ne samo borba za potrošače i dohodak već i borba za struku kao takvu, i ne začuđuje da je taj otpor nastao u Zagrebu, koji je po svojem nastanku bio trgovački grad, u kojem je trgovina imala i svoj elitni trgovački obrtnički sloj, koji nije htio izgubiti svoje pozicije ni u trgovini ni u društvu i shvaćajući nove okolnosti tražio putove svog opstanka i u zadrugarstvu. Nažalost, zbog niza okolnosti nije u tome uspio, jer je to bio proces koji je iziskivao vrijeme svojeg razvoja, a tog vremena nije bilo, jer su ratne neprilike omele i taj razvoj.

Među srpskim trgovcima u hrvatskim zemljama djelovalo je još od 1897 srpsko privredno društvo Privrednik, sa sjedištem do rata u Zagrebu, a zatim u Beogradu. To je društvo bilo specifična vrsta zadružne organizacije, koja je okupljala obrtnike i trgovce srpske na-

cionalnosti iz "prečanskih krajeva". Njega je kao i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga pomagala Srpska banka. Trgovci Srbi imali su svoje zasebne zadruge udružene u Srpsko trgovačko udruženje osnovano 1900. u kojem je bilo i zanatlija. Udruženje je imalo i svoje glasilo Trgovačke novine, a izlazile su u Novom Sadu. Zadruga zanatlija bile su vrlo aktivne, priređivale izložbe radova zadrugara i organizirale razne stručne manifestacije. Kriza s početka 30-tih godina zahvatila je i Srpsku banku te je i ona potaknula trgovce i obrtnike u Privredniku da razmišljanja o koncentraciji domaćih kapitala. U tu je svrhu osnovan 1930 Savez zadruga Srba privrednika sa sjedištem u Beogradu, a okupljao je srpske trgovce i obrtnike iz prečanskih, ali i drugih jugoslavenskih krajeva. Dosta filijala tog saveza bilo je u hrvatskim zemljama nastanjenim srpskim stanovništvom.

I među hrvatskim radnicima zadrugarstvo je imalo svoje pristaše vrlo rano, potaknuto zadrugarstvom drugih društvenih slojeva, ideološkim stremljenjima i raspravama u međunarodnom radničkom i zadrugarskom pokretu, a još više teškim ekonomskim i socijalnim položajem radništva u XIX i XX stoljeću i u hrvatskim pokrajinama. Uzore su nalazili u međunarodnom zadrugarskom pokretu posebno u susjednim zemljama, najprije u okvirima Austro-Ugarske, a zatim u međuratnom razdoblju u samostalnim susjednim i ostalim evropskim zemljama. U hrvatskim zemljama radnički pokret je imao političko obilježje kao i ekonomsko, zbog teških općih političkih okolnosti i vrlo bijednog socijalnog položaja radničke klase. Tako su i prve zadružne organizacije nastale više kao posljedice pritiska režima i poslodavaca, nego smišljenog nastojanja za osnivanjem zadruga po uzoru zadrugarstva u drugim zemljama. Zadrugarstvo među radništvom poticala je i Socijal-demokratska stranka Hrvatske i Slavonije, osnovana u 90-tim godinama XIX

stoljeća.⁹ I prvo osnovana radnička zadruga u hrvatskim zemljama je organizirana poslije propalog štrajka radnika tvornice koža 1893. u Zagrebu. Osim tog neuspjelog štrajka, povod osnivanju te zadruge bila je i sve veća konkurencija industrije obuće, što je istaknuto na kongresu postolara i čizmara, pa je ukazano na ideju o zadrugarstvu kao perspektivnoj mogućnosti zapošljavanja postolara, kako je to postignuto u nekim drugim zemljama. Značajno je da su tom prigodom podjednako nesnošljivim prikazani problemi siromašnih obrtnika, pritisnutih konkurencijom industrijske robe, kao i najamnih slabo plaćenih radnika u industriji te istaknuto da je jednima i drugima mogućnost u zadrugarstvu. Poslije više rasprava proklamirano je osnivanje Prve hrvatske postolarske produktivne zadruge u Zagrebu, otpočeo je upis udjela koji je trajao nekoliko godina, dok nisu prikupljena skromna sredstva za početak rada te zadruge.¹⁰ Svako je značajno da je ona bila prva zadruga koja nije osnovana uz pomoć nekog novčanog zavoda, niti je njenom osnivanju prethodilo djelovanje kreditno-novčane zadruge, već je osnovana kapitalom zadrugara kao asocijacija proizvođača. Ona je, bez pomoći i pritisnuta konkurencijom velikih proizvođača i trgovine, djelovala samo nekoliko godina. Zbog navedenih poteškoća zadruga je postepeno organizirana kao ortačko društvo, koje više nije imalo obilježje zadruge, ali je nastavila relativno uspješno djelovati na taj način. Ipak je njeno osnivanje i djelovanje imalo eksperimentalnu važnost za dalji razvoj zadrugarstva u hrvatskim zemljama, jer je potaknula i među obrtničkim radništvom nastojanje da udruživanjem i samoorganiziranjem promijene svoj položaj najamnih radnika i tako

⁹ Opširan opis djelovanja socijalističkih zadruga prikazan je knjizi Vitomira Korača: Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji . Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922.godine, Zagreb,1933, knjiga treća., str.5-81

¹⁰ Prvi prikaz razvoja zadrugarstva u hrvatskim pokrajinama je u knjizi Vitomira Korača , treća knjiga Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knjiga treća, Zagreb, 1933.

si osiguraju sigurniju i bolju egzistenciju. Usprkos svim nedaćama i neuspjehu te zadruge, kao i nekih drugih osnovanih poslije nje, navedene spoznaje su ostale kao trajna misao vodilja radničkih pokreta i obrtničkih pokušaja da i kroz zadrugarstvo sačuvaju svoju samostalnost.

Osnivanje postolarske zadruge ponukalo je vrlo brzo i krojače da osnuju svoju zadrugu, pa su i oni 1893. osnovali krojačku produktivnu zadrugu koja je imala približno jednaki razvoj i sudbinu kao i prva postolarska, zbog istih razloga: nedostatka obrtnog kapitala te iskustva u tržišnom poslovanju. Do rata je osnovano još nekoliko produktivnih zadruga: postolarskih, stolarskih i jedna bravarska. Međutim, sve one su imale iste poteškoće: nedostatak obrtnog kapitala, nevještost tržišnog poslovanja, velika konkurencija obrta i industrije, ali i nesloga članove nevičnih takvom zadržnom načinu rada, kojima je bio bliži obrtnički način poslovanja, pa su te zadruge ili propadale ili se pretvarale u obrtničke radionice.

Osim produktivnih zadruga, bilo je do rata osnovano i nekoliko radničkih konzumnih zadruga. Prva takva zadruga bila je Pučka zadruga za nabavku potrepštinu, osnovana još početkom 90-tih, proradila sredinom tog desetljeća i djelovala do kraja istog desetljeća. I ta je zadruga imala iste boljke kao i ostale zadruge, a time što je robu davala na kredit zadrugarima koji su neredovito otplaćivali dugove pa je zadruga postala nelikvidna i na kraju prevedena u obrtničku ortačku trgovinu- tečevno društvo. Zanimljivo je da su mnoge zadruge na taj način spašavale svoje djelovanje, pa je takav oblik udruživanja rada i kapitala posebno u međuratnom razdoblju bio ponekad uspješan.

Od druge polovine 90-tih godina do kraja prvog svjetskog rata osnovano je više radničkih zadruga, raznih namjena i tipova pa i članstva. Dok su zadruga osnovane do rata ipak imale zadrugarsko obilježje, one ratne osnovane su najčešće prigodno i bile aprovizacijskog tipa.

Bolju sudbinu imala je Prva pučka konzumno-produktivna zadruga Naprijed s početkom djelovanja 1909. u Zagrebu. Njezino osnivanje iniciralo je vodstvo Socijal-demokratske stranke, koje je bilo i idejni pokretač osnivanja većine radničkih zadruga u hrvatskim pokrajinama što je istaknuto i u osnivačkom proglasu zadruga: «Ovime drugovi stupamo u novo doba našeg stranačkog života. Pristupamo, naime, jednoj posve novoj organizaciji koja će da radi rukom pod ruku s ostalim organizacijama...Danas se već zagrebačko radništvo počelo nositi mišlju kako da si ono samo uredi svoje životne prilike tako da se organizira u konzumno poduzeće koje će imati zadaću da do mogućnosti regulira cijene robe na tržištu, da prodaje samo najbolje vrste roba, da mušterija dobrom mjerom dobije u istinu ono što je platila. A napokon da članovima zadruga teče u korist čista dobit polučena svake poslovne godine.»¹¹ To je bilo vrijeme najvećeg uspona Socijal-demokratske stranke i njene aktivnosti na svim područjima pa je i zadrugarstvo u tom nastojanju dobilo odgovarajuće mjesto. Međutim i ta je zadruga imala dosta poteškoća u svojem poslovanju, ali ipak se održala do 1924., jer je poslovala s potrebnom dobiti, a u vrijeme rata pripomogla članovima u nabavci hrane i drugih potrepština. Pod kraj rata proširila je svoje poslovanje pa je imala više podružnica: 1918. imala je 3 podružnice, 1919-16 i 1920. čak 13 podružnica. Tako naglo širenje poslovanja omogućio je nedostatak potrošnih roba u ratnim i poratnim godinama, a kada je sredinom 20-tih godina trgovina stabilizirana kao i valuta, i ta je zadruga propala. Ona je, naime,

¹¹ Slobodna riječ, 1909

tijekom rata i u poratnim godinama više djelovala kao aprovizacijsko društvo nego zadruga, što je svakako pridonijelo njenoj propasti u novim okolnostima. Ipak je njena propast znatnim dijelom bila i političke naravi, zbog njenih kontinuiranih veza sa Socijaldemokratskom strankom, koja je kao i ostale radničke stranke bila u poratnim godinama zabranjena, a njeni pripadnici proganjani.

Sličnu sudbinu imala je konzumna zadruga željezničara. Ta je zadruga imala vrlo turbulentnu djelatnost. Najprije nije mogla sakupiti veći broj članova, jer je bila osnovana od budimpeštanskog željezničarskog sindikata, odnosno željezničke direkcija koja je u hrvatskoj sredini bila nepoćudna. Osim toga u njoj se tijekom rata razvila korupcija, što je također od nje odbijalo članstvo. Nakon raskida s mađarskim željeznicama poslije rata, ova se zadruga osamostalila i otpočela uspješno djelovati. Poslovanje i djelovanje te zadruge organizirao je Stjepan Turković, član Socijaldemokratske stranke i željezničarski sindikalni lider. On je uspješno organizirao poslovanje zadruge, stekao povjerenje članova i uprave željeznica pa i materijalnu potporu za njezino djelovanje. Turković je nastojao željezničarsku zadrugu voditi kao neutralno poduzeće, ali su se u njenoj upravi javili stranački sukobi između komunista i socijal-demokrata. Turković je smijenjen s mjesta upravitelja, a kada je opet imenovan nije više mogao uspostaviti raniji autoritet, a i okolnosti su sredinom 20-tih godina utjecale na poslovanje i te zadruge, kao i cijelog gospodarstva, pa je i ona postala nelikvidna. Na kraju je zadrugu preuzela uprava željeznice te je ona prestala djelovati kao samostalna radnička zadruga i nastavila djelovati pod istim imenom kao aprovizaciono poduzeće za željezničarske službenike i radnike.

Osim radničkih proizvodnih i konzumnih zadruga bilo je u hrvatskim zemljama i drugih radničkih zadruga. Među njima nije bilo i kreditno-štednih, inače najraširenijih zadruga u seljačkim i obrtničkim slojevima, vjerojatno i zato, jer radnici nisu imali podrške novčanih zavoda, što je većina zadruga imala, ali i zato, jer su radničke plaće bile jedva egzistencijalne, a da bi što preteklo za štednju. To pokazuje i činjenica da su samo tipografski radnici, koji su bili i najbolje plaćeni radnici, osnovali 1910. prvu Tipografsku štedovnu i predujmovnu zadrugu u Zagrebu. Ta je zadruga kao i sve ostale u početku dobro poslovala, imala je relativno dostatan broj zadrugara, ali se u narednim godinama, djelomice i zbog ratnih okolnosti, i u njoj javile iste poteškoće kao i u drugim zadrugama pa je i ona propala početkom 20-tih godina, zbog loše uprave. Upravo je loše upravljanje zadrugama, čije su uprave postajale birokratizirane i bez dovoljno poslovnog iskustva dovodile do propasti zadruga. Najvažnija pogreška bilo je autokratsko upravljanje zadrugama popraćeno nepromišljenim i neuspjelim investicijama u nesigurne poslove, prekomjerno kreditiranje zadrugara, a najčešće neobavješćavanje zadrugara o poslovima i o njihovoj uspješnosti, dok nije bilo prekasno za spašavanje zadruga. Zadrugari su svojim udjelima morali pokrivati poslovne neuspjehe uprave, što je dakako kompromitiralo i zadrugarstvo kao socijalno-ekonomski pokret među radništvom.

Posebna vrsta radničkih zadruga bile su nakladničke i tiskarske zadruge i osnivala ih je Socijaldemokratska stranka za potrebe tiskanja svojih novina i razne stranačke literature, ali su poslovale kao i druga takva poduzeća sa svim naručiteljima posla.

Stranka je imala i veći dio udjela u zadruzi te imenovala upravni odbor. Prije rata osnovane su dvije takve nakladničke zadruge: "Naša snaga" sa sjedištem u Zagrebu i "Pravo naroda" sa sjedištem u Šidu. "Naša snaga" osnovana je 1906. i pravila te zadruge služila su kasnije kao obrazac za osnivanje i drugih zadruga. Socijaldemokratska stranka i socijalistički sindikati držali su veći dio zadružnih dijelova, imala je vrlo široki djelokrug poslovanja od štampanja raznih tiskovina do primanja štednih uloga. Upravo zato, jer je bila polu stranačko poduzeće, imala je povremenih političkih poteškoća, ali je najbolje poslovala od svih radničkih zadruga. Poslovala je i cijelo međuratno razdoblje, iako smanjenog obima djelovanja i kao samostalna tiskarska zadruga. Njoj slična, samo znatno manjeg obima poslovanja, bila je i zadruga «Pravo naroda», formalno pokrenuta od Socijaldemokratske stranke, ali stvarno kao zadruga Srba socijalista u Srijemu, pa je osim izdavanja tjednika Pravo naroda i drugih povremenih tiskovina okupljala i zemljoradnike zadrugare te djelovala i kao zemljoradnička i nabavljačka zadruga. Njen glavni pokretač i ravnatelj bio je istaknuti član Socijaldemokratske stranke Vitomir Korač. On je bio vezan i uz Srpsku samostalnu stranku i cilj njegovog djelovanja bio je i suzbijanje utjecaja srpskih radikala na srpsko stanovništvo u Srijemu, koji su imali jaki utjecaj na srpske zemljoradnice zadruge u tim krajevima. Zadruga Pravo naroda imala je 430 zadrugara u nekoliko filijala, ali je i njena financijska osnovica bila slaba, zbog neredovitih uplata čestica i teškoća u poslovanju. Naime, osim tiskanjem Prava naroda, zadruga je uzimala u zakup zemljišta i bavila se parcelacijom, kao i druge zadruge, te je imala znatnu konkurenciju i poteškoće s tim poslovima pa je početkom 30-tih je propala, čemu je pridonio i sukob sa Srpskom bankom. Kao svojevrсна zadruga osnovano je Prometno akcijsko društvo koje se bavilo uglavnom komasacijama i parcelacijama, a Vitomir Korač je s njima surađivao i njegove su zadruge ovisile i o njihovom poslovanju

Među zadrugama su kao posebna vrsta radničkih zadruga bili su Radnički domovi. Njih su osnivali Socijaldemokratska stranka i socijalistički sindikati, zbog teškoća koje su imali sa službenim prostorijama. Naime, učestali progoni vlasti otežavali su im zakup prostora za stranačke potrebe te nisu imali gdje održavati sastanke i skupštine, a kako nisu imali novaca da kupe gotovu zgradu, osnivali su zadruge, prikupili novac i tako izgradili zgradu. U njoj su bile stranačke prostorije i provođene sve stranačke aktivnosti i radne stranačke djelatnosti. Prvu zadrugu Radnički dom osnovao je Vitomir Korač u Šidu 1911. a zatim su osnovane takve zadruge u Zagrebu, Slavenskom brodu, Osijeku i Vukovaru. Iako je i bilo teškoća sa skupljanjem sredstava za njihovu izgradnju, ipak su ti domovi izgrađeni i proradili. Oni su služili svrsi, ali nakon rata i progona radničkog pokreta i njihovih organizacija, Radnički domovi su kao institucije zabranjeni i jedino je zagrebački nastavio funkcionirati kao Radnička komora.

U međuratnom razdoblju djelovalo je više radničkih zadruga. Neke od njih su bile osnovane u predratno vrijeme, ali te su uglavnom tijekom 20-tih godina ili kasnije prestale djelovati, ali su osnivane nove. Prema izvještaju pripremljenom za 13.međunarodni zadružni kongres, kojem je prisustvovao kao delegat Mirko Cvrtila, tada je u hrvatskim pokrajinama bilo registrirano šest radničkih zadruga. Bile su to: Prva radnička pekara kao zadruga, Prva radnička štedionica u Zagrebu, Krojačka produktivna zadruga u Zagrebu, Zadruga bankovnih činovnika, Zadruga Radnička štedionicu u Zemunu te "Naša snaga" jugoslavenska nakladna zadruge, u Zagrebu.¹² Najbolje je poslovala Prva radnička pekarna, jer je bila dobro tehnički opremljena, imala je svoju poslovnu zgradu i više prodavaonica. U njoj je radilo 44 namještenika, od njih su 21 bili pekari. Imala na 3.631

udjel 1,3 miliona dinara prometa. Ostale su zadruge poslovale slabije, ali su se održale i u 30-tim godinama. Proizvodnih radničkih zadruga bilo je i u nekim savezima kao na primjer u Savezu hrvatskih seljačkih zadruga te u Savezu hrvatskih gospodarskih zadruga, ali i nekih neovisnih kao Zadruga metalnih radnika Banovine Hrvatske. Neke su od njih bile proizvodne, a neke samo nabavne ili mješovite. Industrijsko radništvo je koncentriralo borbu za poboljšanje svojeg ekonomskog i socijalnog položaja više na sindikalnu borbu, a zadruga je bilo više u obrtničkoj djelatnosti na principima na kojima su osnivane radničke zadruge.

Prve i najbrojnije zadruge bile su među seljaštvom. Prethodnice su im bile štedne zadruge. Prve zadruge u hrvatskim pokrajinama bile su štedne zadruge, odnosno predujmove i pozajmljivale su sitne kredite uglavnom činovnicima i djelomice bogatijim obrtnicima. Prva takva zadruga osnovana je 1866. godine u Zagrebu, a zatim su osnivane kao mali novčani zavodi i drugdje. Istom je 1898. Zakonom o vjeresijskim zadrugama pružen i zakonski okvir za osnivanje vjeresijskih zadruga, ali su one najčešće osnivane pod ingerencijom i zaštitom mađarskih novčanih institucija.¹³ Stoga je na katoličkom kongresu 1900. pokrenuta inicijativa za osnivanje Hrvatske poljodjelske banke kao financijska potpora za razvoj hrvatskog zadrugarstva.¹⁴ Ta je banka osnovana već slijedeće godine i nastavila je osnivati reifezenovske zadruge kao svoje filijale po hrvatskim pokrajinama te po Bosni i Hercegovini. Ujedno je kao njihov organizator Hrvatska poljodjelska banka provodila i edukaciju seljaka zadrugara organizirajući razne prosvjetiteljske tečajeve kako bi usmjeravala i njihovo djelovanje i prosvjećenost zadrugara za obradu zemlje. Provodila je njihovo revizijsko poslovanje te tako i nadzor nad njima. U tom cilju su pokrenute i novine Hrvatski zadrugar i prosvjetiteljski

¹³ Hrvatski zadrugar, 1923, br.3

¹⁴ Hrvatski zadrugar, 1919. br. 1,2

kalendar Zadrugar kao mjesečnik. U prvom desetljeću njenog djelovanja osnovano je približno 350 takvih zadruga. Bilo je to ujedno i vrijeme i odvajanje hrvatskih zadruga od vjeresijskih zadruga pod pokroviteljstvom mađarskih novčanih zavoda. Odvajanje od Hrvatske poljodjelske banke i osamostaljenje zadruga započelo je osnivanjem Središnja sveze hrvatskih seljačkih zadruga 1911. godine. Središnjica sveza je preuzela kulturno-prosvjetiteljsko i organizacijsko djelovanje zadruga, s Poljodjelska banka je nastavila pružati financijsku potporu. Tako je do prvog svjetskog rata organizirano u zadruga približno 40.000 seljaka. U tijeku rata mnoge od tih zadruga su obustavile djelovanje, a neke su upravo tada pružale znatnu potporu preživljavanju svojih zadrugara opskrbljujući ih nužnim životnim namirnicama i ostalom robom u čemu je i dalje pružala potporu Poljoprivredna banka.

Zadugarski pokretu hrvatskim pokrajinama bio je djelomice i pod utjecajem zbivanja u međunarodnom zadugarskom pokretu, koje je bilo već vrlo razvijeno i u predratnom i posebno u poslijeratnom razdoblju. Zadrugarstvo se javlja u evropskom gospodarstvu u 80-tim godinama i u 90-tim nastaju i prve međunarodne zadružne organizacije. U Londonu je 1895. osnovan Međunarodni savez zadruga s ciljem boljeg međusobnog upoznavanja, zbog izmjene iskustava i unapređenja zadrugarstva. Savez se izražavao politički neutralnim, a isključivao je i uplitanje državne administracije u zadrugarstvo. Ipak je na kongresu 1904. u Budimpešti zaključeno da zadrugarstvo ima za cilj svojim djelovanjem izmijeniti kapitalističko gospodarstvo putem zadrugarstva, posebno ističući proizvodne zadruga kao poseban oblik kolektivizacije proizvodnje pa je dalje djelovao uglavnom kao savez potrošačkih zadruga. Utjecaj socijalističkih ideja na ovom kongresu u njegovim zaključcima potaknuo je dio zadruga da osnuju poseban savez 1907.- Međunarodni savez gospodarskih zadruga. Taj je savez prihvaćao razvoj zadrugarstva na kapitalističkim osnovama pa je u njemu prevladavalo

vjeresijsko zadrugarstvo.

U godinama poslije prvog svjetskog rata pristupilo se obnovi međunarodnih zadrugarskih veza te je 1921. osnovana Međunarodna zadružna konfederacija, a uz Treću internacionalu i Seljačka internacionala. U Međunarodnoj zadružnoj konfederaciji bilo je učlanjeno 17 evropskih i 6 južno američkih država i djelovala je uz Ligu naroda. Tako su se u međunarodnom zadrugarstvu razvile tri struje: neutralni gospodarski smjer koji je zagovarao unapređenje proizvodnje putem samopomoći kao što su bila gospodarska društva, drugi je bio socijalistički koji je zagovarao konzumne i potrošačke zadruge i treći socijal-liberalni koji je putem zadrugarstva predviđao promjenu društvenog sistema putem samopomoći, financijskog osamostaljenja zadruga od banaka razvijanjem vjeresijskih zadruga i zadružnih banaka, tehničkim usavršavanjem proizvodnje i razvijanjem svih vrsta zadruga.

Poslije rata i osnivanjem države Srba Hrvata i Slovenaca otpočela je organizacijska i financijska obnova i seljačkih zadruga. Organizacijski je provedeno potpuno odvajanje od Hrvatske poljodjelske banke i osnivan Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga 17. prosinca 1918. Središnji savez je 1919 preuzeo potpuno vođenje zadruga iz Središnje sveze, a s Hrvatskom poljodjelskom bankom zadržao samo poslovne veze.

Od 1920. zadružni pokret u hrvatskim pokrajinama napreduje i organizacijski i po broju zadruga uglavnom s osloncem na Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga i Gospodarskog društva, koje se u predratnim godinama preustrojilo u zadrugu, i slijedeći svoje gospodarske tradicije nastavilo djelovati i u poratnim godinama. U prvim poratnim godinama ta su dva saveza surađivala tako da je u

Središnjem savezu prevladavalo reifezenovsko zadrugarstvo, a u Gospodarskom društvu konzumno s organiziranom dobavom i prodajom raznih potrepština za seljačke zadruge i uopće seljačko stanovništvo. Ova su dva zadružna saveza pokrenula 1922. Savez proizvođačkih zadruga.

Prva takva zadruga osnovana je u Vukovaru, a već u narednim godinama u savezu je bilo sedam proizvođačkih zadruga: ratarska zadruga, Gospodarska zadruga za proizvodnju i nabavu, zadrugu za uzgoj konja, krava simentalke, vinogradarsku zadrugu zatim zadrugu za uzgoj i oplemenjivanje bilja u Osijeku, kao i zadrugu za uzgoj krmne i šećerne repe u Osijeku. Taj je savez bio povezan sa Zadružnom zvezom u Celju.¹⁵

Istovremeno je na državnoj razini već 1919. osnovan Glavni zadružni savez Kraljevine SHS sa zadaćom da kao središnja zadružna institucija zastupa zadrugarstvo prema državnim ustanovama i vlastima, sudjeluje u izradi zadružnih zakona te predlaže mjere za dalji razvoj zadrugarstva i uopće unapređenje poljoprivrede i u tom cilju da vodi statistike. Savez hrvatskih seljačkih zadruga pozdravio je osnivanje Glavnog zadružnog saveza u nadi da to neće voditi na ujednačavanje zadruga i njihovo ujedinjavanje već na njihovo povezivanje u cilju bolje koordinacije i napretka.¹⁶ Kasnije se žestoko opirao centraliziranju zadrugarstva putem Glavnog zadružnog saveza te isticao potrebu autonomije zadruga prema njihovim teritorijalnim ustrojstvima, tradiciji i pojedinačnim potrebama. U tim nastojanjima značajno je mišljenje izraženo u Hrvatskom zadrugaru iz 1923: «U današnje doba ne možemo i nećemo obnavljati obiteljske zadruge feudalnih prilika. Naše je doba demokratsko. Ali onu stalnost koju su stvarale obiteljske zadruge moramo opet uvesti u život hrvatskog naroda.»¹⁷ Nastojali su

¹⁵ Hrvatski zadrugar, 1923, br.6

¹⁶ Hrvatski zadrugar, 1919, br5

¹⁷ Hrvatski zadrugar, 1923, br 1

naime u tim prvim poratnim godinama organizirati zadrugarstvo na «tri osnovna načela zadrugarstva: samopomoć, samoupravu i samo-odgovornost» Ali za provođenje načela autonomije kao i navedenih ostalih bila je potrebna financijska samostalnost koju su nastojali ostvariti usporedo s organiziranjem zadruga putem samostalne seljačke banke.

1910 provedenu je centralizacija seljačkih zadruga u Svezu hrvatskih seljačkih zadruga i one više nisu pojedinačno poslovale izravno s Hrvatskom poljodjelskom bankom već putem svoje središnjice. Ta je banka osnovana u 90-tim godinama XIX stoljeća da bude posrednik između zadruga i njihov kreditor i ostala je kao njihova centrala i nakon što je ta banka likvidirana 1919.godine. Sveza, kao centrala svih zadruga, vodila je poslove zadruga kao trgovačko društvo u suradnji s drugim novčanih zavodima. Budući da je takvo poslovanje bilo dosta složeno, i mada je Savez kao centrala imao praktičnu pomoći i oslonac u Prvoj hrvatskoj štedionici, gdje je i većina seljaka pohranjivala svoje uštede, pokrenuta je 1923. inicijativa za osnivanje posebne seljačke banke, kao dioničkog društva i svojevrsnog prototipa ranije Poljodjelske banke. Prve rasprave otpočele su još 1921., zbog potreba središnjice za jednom bankom koja bi pomagala zadrugama ne samo u kreditiranju već i vođenju revizijskih i drugih poslova vezanih uz štednju i distribuciju kredita. Istovremeno se nametala potreba za bankom koja bi općenito davala seljacima jeftine kredite, jer su novčani zavodi u to vrijeme, pod utjecajem konjunktura i inflacije držali visoki aktivni kamatnjak, skoro dvostruko od pasivnog.

Krajem 20-tih godina Savez je imao vrlo napregnuto poslovanje. U njemu je bilo 1930. učlanjeno 293 zadruge s ukupnom bilancom od približno 140 miliona dinara. O toga su zajmovi zadrugarima iznosili približno 100 miliona, a udjeli zadrugara samo 800 tisuća, ali je bilo 100 miliona štednih uložaka, što pokazuje da su Savez i njegove

zadruga poslovali poput štedionica s time da su prekoračili uobičajeni limit odnosa raspoloživih tuđih sredstava i zajmova. Zalihe robe su iznosile 3,5 miliona, a bilo je i 7,7 miliona neplaćenih dužničkih potraživanja od zadrugara. Ipak je Savez poslova s dobiti od 1,5 miliona viška te je imao dosta gotovine u blagajni i 13 miliona primljenih zajmova.¹⁸ Savez je imao i poteškoća u plasiranju kapitala zbog visokih kamata, jer su bile iste ili nešto veće nego u novčanim zavodima.

Kriza, koja je narednih godina zahvatila cijelo novčarstvo, zatekla je i kreditno zadružno poslovanje pred približno jednakim poteškoćama kao i ostalo novčarstvo, s time sa su novčani zavodi ipak bili djelomice zaštićeni od potraživanja vjerovnika, dok kreditne zadruge nisu. Ipak one su se održale, makar i nelikvidne, jer nije bilo većih povlačenja uložaka. Ali je takva situacija zahtijevala sanaciju. U 4 nabavno prodajne zadruge čija je ukupna bilanca iznosila 1,3 miliona, gubitak je iznosio jednu trećinu, a k tome s dužnicima i zalihama robe dvije trećine, dok je još s vjerovnicima premašila za jednu trećinu bilancu. Udjeli zadrugara iznosili su samo približno 8 posto, a isto toliko i štedni ulošci. Sve to pokazuje vrlo napregnuto i neznalačko poslovanje, što je zahtijevalo sanaciju. Ti vinarske zadruge poslovale su bolje, iako bez dobitka, ali također sa znatnim zalihama robe i dužnicima.

Savez je 1929. bio u velikim financijskim poteškoćama, zbog zaliha neprodano robe. Naime, Savez je pokrenuo opsežnu konzumnu djelatnost i povezano s time upustio u veće trgovačke pothvate bez dovoljno obrtnog kapitala. Gubitak je daleko nadmašio mogućnosti da Savez vlastitim sredstvima pokrije gubitak pa je provedena njegova sanacija. Ona je trajala više godina kako zbog ispitivanja uzroka gubitaka, pa s time u vezi i sudskog postupka, tako i opće stagnacije

¹⁸ Hrvatski zadrugar, 1929

u poslovanju saveza, a time i sredstava za namirenje gubitka. Oni su konačno namireni uglavnom sredstvima zadrugara i banske vlade iz banovinske i državne blagajne, što je učinjeno da bi se spasilo raspuštanje Saveza u kojem je bilo približno 57.000 zadrugara i bio jedan od najvećih seljačkih zadružnih saveza u hrvatskim zemljama pa i u jugoslavenskim relacijama. Sanacija je okončana po Zadružnom zakonu 1937. i reorganizacijom Saveza.

Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga ostao je i poslije sanacije i dalje centrala kreditnih zadruga koja je provodila revizijske i druge upravne poslove zadrugama svojeg saveza. Od 1936. u njegovu nadležnost pripadali su slijedeći poslovi: revizijsko nadgledanje zadruga, održavanje blagajničko zadružnih tečajeva, organiziranje zadrugarskih predavanja o svim zadrugarskim i privrednim pitanjima, brinuo se o izdavačkoj publicistici u cilju propagande zadrugarstva i njegova unapređivanja. Za sve vrijeme svojeg djelovanja Savez je objavljivao zadružni časopis Hrvatski zadrugar, zadružni kalendar Zadrugar te više raznovrsnih publikacija u svezi sa zadrugarstvom. U nadležnosti Saveza bilo je i osnivanje raznih vrsta zadruga, ali su one morale biti odvojene u posebne središnjice po vrstama djelatnosti, odnosno provođeno je vertikalno udruživanje. Kreditne zadruga dobile su i pravo dodjeljivanja kredita za nabavku robe, ali je postojala i posebna Nabavljačko-prodajna središnja zadruga. Njena je djelatnost bila više vrsna: nabavljala je svojim zadrugama članicama pod povoljnijim uvjetima ljudsku i stočnu hranu, gospodarske sprave i strojeve, umjetna gnojiva, osnivala zadružna skladišta te nove zadruge, kao i zadruge za skupnu nabavku gospodarskih sprave i drugih potrepština te organizirala prodaju poljoprivrednih proizvoda. U okviru te središnjice bilo je više proizvodnih zadruga, ali je njihovo djelovanje bilo dosta skućeno zbog nedostatka obrtnog kapitale. Savez hrvatskih seljačkih zadruga bio je krajem 30-tih godina matica okupljanja približno 400 zadruga i nešto više od

60.000 zadrugara, koji su sa svojim porodicama činili jedno agilno jezgro proizvodnog seoskog stanovništva, zainteresiranog za napredak poljoprivrede i seoskog gospodarstva. Stoga je i Savez hrvatskih seljačkih zadruga imao u tijeku svojeg djelovanja, usprkos poteškoća i nedostataka značajnu ulogu kako u razvoju hrvatskog gospodarstva tako i napretku hrvatskog sela kao *gospodarske* i kulturne sastavine, i to većinske, hrvatskog naroda.¹⁹

Uz Savez hrvatskih seljačkih zadruga u hrvatskom zadrugarstvu javlja se kao njegov dio liberalistički orijentirana grupa, koja se izdvaja kao njegova lijeva struja i osniva novi tip seljačkih zadruga pod imenom Gospodarska sloga okupljajući liberalnu i stručno obrazovanu inteligenciju, kojoj je prišlo i socijal-liberalno svećenstvo, stvarajući snažan nacionalni pokret, koji je u tijeku rata djelovao kao antifašistički pokret zajedno s Komunističkom partijom u Narodno oslobodilačkoj borbi. Upravo je ta struja i kasnije utjecala i na razvoj poratne ekonomije i na odvajanje Komunističke partije Hrvatske pa i Jugoslavije od staljinističkog pristupa gospodarstvu kao državnog kapitalizma i u odnosu na zadrugarstvo.

Osim Saveza hrvatskih seljačkih zadruga djelovalo je na području pokrajina Hrvatske i Slavonije i Dalmacije u 20-tim godinama još nekoliko većih zadružnih saveza: Zadružna sveza sa sjedištem u Zagrebu, Savez agrarnih zajednica za Slavoniju i Baranju, Savez agrarnih zajednica za Banat, Bačku i Srijem sa sjedištem u Novom Sadu i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga sa sjedištem u Subotici i Novom Sadu te Zadružni savez sa sjedištem u Splitu. Savez agrarnih zajednica i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga okupljao je zadrugare iz tzv. "prečanskih" krajeva i nije bio ograničen teritorijalno.

¹⁹ Izvještaj ravnateljstva Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga o svom poslovanju

—
UNUTARNJI PROBLEMI ZADRUGARSTVA U HRVATSKIM ZEMLJAMA U MEĐURATNOM
— RAZDOBLJU

Zadugarstvo u hrvatskim zemljama, kao i ostalim jugoslavenskim, imalo je svoju razložnost u dva osnovna postulata. Prvi je bio svakodnevna realnost egzistencijalnih proizvodnih problema: seljaštva kao osnovice društva, i njegove brojnosti, te poljoprivrednog gospodarstva, kao osnovne privredne djelatnosti u to vrijeme. Drugi je razlog bio u pokušajima, intervencije državne administracije u probleme sela i poljoprivrede, kao što je u to vrijeme uostalom postalo uobičajeno i u drugim evropskim zemljama i SAD. Ovaj drugi razlog bio je posebno složen, jer je državna administracija svojim lošim ili nedostatnim zakonodavstvom i poreznom politikom upropaštavala poljoprivrednike, a zatim ih isto tako neadekvatnom intervencijom ekonomski pokušavala spasiti od potpune propasti te istovremeno vezati uz etatistički sustav. U 20-tim godinama provela je nekoliko takvih intervencija od kojih su bile najvažniji Zakon o poljoprivrednom kreditu i na osnovi njega osnivanje zadruga kojima je nastojala potisnuti tradicionalno zadugarstvo na osnovama samopomoći i socijal-liberalnih nastojanja. Bio je to istovremeno i pokušaj da se seljaštvo otrgne od povezanosti s privatnim bankarskim sustavom, posebno nacionalnih banaka. Poput prve hrvatske štedionice, koja je djelovala kao svojevrsna nacionalna banka. Naime, novac zadruga i ostalih seljaka, polagan je bio uglavnom u privatnim novčanim zavodima i uz njihovu pomoć opet vraćan seljacima u obliku kredita, što je poskupljivalo te kredite i omogućavalo bankama dobru zaradu, a omogućavalo je i efikasno kreditiranje.

Državna administracija je pokušala navedenim zakonom potisnuti privatno novčarstvo iz poljoprivrede kako zbog političkih, tako i ekonomskih razloga, jer se već sredinom 20-tih godina javlja velika zaduženost seljaštva. Seljak je imao poteškoća najprije u obnovi i modernizaciji gospodarstva da bi ga učinio ekonomski rentabilnim pa se zaduživao, a zatim je nakon stabilizacije tržišta i trgovine sredinom 20-tih godina, imao poteškoća u prodaji svojih poljoprivrednih proizvoda, posebno u izvozu. Istovremeno je provedena stabilizacija dinara 1924/5, banke su postale suzdržljive u odobravanju kredita pa je seljaku ponestajalo obrtnog kapitala. Prihod s posjeda seljaku često nije mogao nadoknaditi ni uloženo a još manje ostvariti višak u nepredviđenim okolnostima kao na primjer suše, tuče, stočnih i biljnih bolesti i sličnih čestih nepogoda, zbog nedostatnog sustava zaštite. Protekcionistička državna politika održavala je i visoke zaštitne carine na umjetna gnojiva i agrotehničke potrepštine. Sve je to smanjivalo ili otežavalo rentabilnost seljačkog posjeda, pa se on počeo zaduživati za nabavu osnovnih reproduksijskih potrepština-nabavu inventara, sjemena, stoke pa čak i za prehranu do žetve. Od 30-90 posto seljačkih gospodarstava bilo je toliko zaduženo da nije moglo vratiti ni kamate, a pogotovo ne glavnice duga. Još je k tome porezna politika iscrpljivala seljačka gospodarstva, što nije ponukalo državnu administraciju da smanjenjem poreza odtereti seljaka, jer je prezaduženost seljačkog posjeda prijetila ekonomskom i društvenom krizom na državnoj razini.

Poljoprivreda je bila osnovna privredna djelatnost, iz nje je crpljena akumulacija kapitala za industriju i održavanje drugih djelatnosti, posebno državne administracije, jer je bila glavni izvor poreznih doprinosa. Sve navedeno uzrokovalo je neposrednu intervenciju državne administracije u poljoprivredu kako zakonodavnu tako i kreditnu. Na takvu intervenciju poticale su i poteškoće u izvozu poljoprivrednih proizvoda na evropsko tržište,

zbog više razloga. Jedan je bio konkurencija američkih i ruskih poljoprivrednih proizvoda, koji su okupirali evropsko tržište, a druga i sve češća intervencija države u poljoprivredu i industriju u okolnim poljoprivrednim državama, koje su određivali uvoz i izvoz poljoprivrednih proizvoda. U srednje i južno-evropskim zemljama već tijekom 20-tih godina, manje ili više postepeno se napušta privredni liberalizam i uspostavlja ili monopolistički sustav ili državni protekcionizam, koji je bio popraćen i političkim odnosno društvenim posljedicama- uglavnom fašističkim režimima, i te su tendencije i zbivanja imali svoj odraz i jugoslavenskim društvenim kretanjima.

U svim jugoslavenskim zemljama, pa i hrvatskim, kapitalistička je privreda bila još uvijek u fazi liberalističkog uspona, opterećena svim surogatima takvog razvoja, pa i velikim manipulacijama u cijelom gospodarstvu kao i poljoprivredi, odnosno sa zemljoposjedom. Zbog tih manipulacija i čestih zloupotreba kreditora i raznih subjekata, seljaku je bila često potrebna zaštita državne administracije i upravnih vlasti. Osim toga, postojala je potreba za uspostavom jedinstvenog tržišta i zakonodavstva na cijelom državnom području, jer su pojedine jugoslavenske zemlje i dalje živjele neovisno sa svojim ranijim privrednim zakonodavstvom i sustavima. To je dakako pružalo mogućnost intervencije državne administracije u cjelokupno gospodarstvo pa i u poljoprivredu. Za tu su intervenciju postojale dvije mogućnosti kao i u ostalim državama: planske ili dirigirane privrede. Dok su privredni krugovi tražili prvi oblik, državna je administracija najčešće nametala drugi. I jedan i drugi oblik su određivali liberalističku privredu u njenom razvoju i potrebama, ali je drugi to činio surovije te izazivao otpore i suprotstavljanja, kako u ekonomskim tako i političkim pa i nacionalnim odnosima. Ta su se previranja očitovala i u zadrugarstvu.

Tradicionalno se zadrugarstvo moglo smatrati planiranjem privrede, dok je državna administracija nastojala nametnuti drugi tip -dirigiranog planiranja, što je omogućavala i neorganiziranost kreditnog sistema u poratnim godinama, a još više raznolikost i neefikasna organiziranost zadrugarstva. U Srbiji i južnim državnim predjelima, bankarstvo je općenito bilo slabo razvijeno, a kreditiranje zelenaškog tipa. U hrvatskim zemljama i ostalim tzv. prečanskim krajevima, novčarstvo i kreditiranje je bilo razvijenije, ponegdje i vrlo dobro, ali je bilo istrgnuto iz bankarske mreže jednog ranijeg uhodanog sistema novčarstva te je uslijed toga kao i radnih i poratnih poteškoća- dispariteta dinara i krune, kao i drugih poteškoća prelaznog razdoblja, također poslovalo prema ranijim zakonima i vlastitim mogućnostima. Razdoblje od 1918-1925 bilo je u prečanskim krajevima pa i hrvatskim, razdoblje velike inflacije, a uslijed obnove i restrukturiranja gospodarstva bile su i velike potrebe za kreditima svih privrednih djelatnosti, zbog čega su krediti bili skupi i često seljaku nedostupni. U takvim okolnostima su zadruge često preuzimalo ulogu kreditora za svoje zadrugare, bilo da su same davale kredite iz štednje bilo da su posredovale kod novčanih zavoda. Stoga se i državna administracija pojavljuje kao posrednik u kreditiranju seljaka, najprije osnivanjem agrarnih zajednica seljaka, koji su dobili zemlju agrarnom reformom, zatim sredinom 20-tih osnivanjem Direkcije za poljoprivredni kredit na osnovi zakona o poljoprivrednom kreditu te osnivanjem dviju banaka: Državne hipotekarne banke i Privilegovane agrarne banke, koje su trebale seljacima osigurati jeftini kredit. Kriza s početka 30-tih godina omogućila je dalju intervenciju državne administracije u cijelo gospodarstvo pa i zadrugarstvo putem više zakona i novčanih te privrednih institucija kao i podupiranjem posebnih zadružnih organizacija-Zadruga za poljoprivredni kredit i konačno 1937. obznanjivanjem posebnog Zadružnog zakona.

ORGANIZACIJSKA STRUKTURA U ZADRUGARSTVU

U 20-tim godinama u hrvatskim pokrajinama zadrugarstvo je djelovalo u više odvojenih i međusobno nepovezanih središnjih saveza. Postojao je Glavni zadružni savez za cijelu zajedničku državu sa sjedištem u Beogradu, ali je njegovo djelovanje bilo uglavnom formalno i svodilo se na prikupljanje statističkih podataka o zadrugama i komunikaciju s državnom administracijom u slučajevima sporove i kao posrednik među savezima ili povremeno u pregovorima oko donošenja zakone i uredaba o zadrugama. U Dalmaciji je zadrugarstvo bilo više povezano pa su postojala dva saveza Zadružna matica i Zadružni savez te su zadruge bila uglavnom vezane uz ta dva saveza.

U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je više središnjica raznih zadruga, koje su kao revizijski savezi okupljali sve vrste zadruga i to je okupljanja bilo odvisno uglavnom prema novčanim zavodima s kojima su poslovali ili prema nacionalnoj odnosno vjerskoj pripadnosti članova, a ponegdje i prema upravnim vlastima. Stoga se već pod kraj 20-tih javlja zamisao o centralizaciji zadrugarstva u hrvatskim zemljama, potaknuta teškoćama u nekim zadružnim savezima kao i nastojanjima državne administracije da provede centralizaciju zadrugarstva na državnoj razini. Godine 1928. je u časopisu Bankarstvo objavljen jedan programski članak u kojem je istaknuta potreba osnivanja središnje hrvatske zadružne organizacije koja bi bila Glavni savez hrvatskih zadruga sa sjedištem u Zagrebu. To je trebala biti centralistički vođena organizacija tipa gospodarskog društva koja bi zadrugama posredovala u nabavljanju kredita kod vlasti i banaka, savjetovala o administrativnom i stručnom vođenju zadruga, povezivanju sa znanstvenim poljoprivrednim institucijama i uzornim seljačkim

gospodarstvima te stručno obrazovnom odgoju zadrugara. Ta je inicijativa bila povezana s obznanjivanjem Zakona o unapređenju poljoprivrede kao njegova popratna konkretizacija u zadrugarstvu. Pretpostavke za osnivanje takve institucije su postojale, jer je samo Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji sa zadrugama u Bosni i Hercegovini (70) imao približno 720 zadruga i u njima 133 tisuće zadrugara što je s porodicama bilo približno 630 tisuća ljudi. Te su zadruge u 1927. imale 770 miliona dinara obrtnog prometa, što su bila znatna sredstva.

Zbog svega navedenog trebalo je naći odgovarajuću organizaciju koja bi provela ujedinjenje zadružnih saveza u etapama, pa autor zaključuje da će «...sve naše hrvatsko zadrugarstvo u toj središnjici naći svoju prirodnu ordinaciju i osjetiti snagu zajedništva u ideji i radu svom. Ono što je etičkoga i normalnoga u zadrugarskoj misli, ona tako sretna povezanost individualizma s kolektivizmom koju zadrugarstvo rješava na najsvršeniji način u duhu socijalnosti i demokratičnosti, to treba da bude izgrađeno i u našem narodu kako je izgrađeno u drugim.»²⁰ Tako zamašni pothvat bilo je teško u praksi provesti zbog više razloga, pa i u etapama. Trebalo je prevladati tradicionalnu podijeljenost kako nacionalno-vjersku, tako i među organizacijsku raznolikost zadruga. Više vrstnost oblika zadružnih organizacija bilo je teško uskladiti, to je zadrugarstvo bilo brojno, ali sadržajno relativno slabo razvijeno i svodilo se uglavnom na kreditiranje zadrugara. K tome je početkom 30-tih godina pridošla novčana i opća ekonomska kriza, te je dosta ušteđevina i kapitala zadruga i zadrugara ostalo blokirano u bankama, što je utjecalo na stagnaciju zadrugarstva u prvim godinama na prijelazu desetljeća.

²⁰ Bankarstvo 1928

Na razmišljanja o preustroju zadrugarstva u cjelini poticale su i poteškoće u poslovanju zadruga. Pod kraj 20-tih godina najveći zadružni savez-Savez hrvatskih seljačkih zadruga-pogodile su velike financijske poteškoće i nad njim je trebalo provesti sanaciju. Slične poteškoće pritiskale su i zadružne saveza u Dalmaciji. Takve su okolnosti u poslovanju zadružnih saveza također pokretale rasprave o zadrugarstvu kao i rastakanje zadrugarske ideje i djelatnosti. Godine 1930. u hrvatskom gospodarskom časopisu Privreda također je istaknuta potreba reorganizacije i racionalizacije zadrugarstva u hrvatskim pokrajinama. Istaknuto je mišljenje da je potrebno najprije odstraniti iz zadrugarstva one koji koriste zadruge za svoje poslovne ambicije pa u zadrugarstvo unose kapitalističko profilersko poslovanje, umjesto da djeluju na jačanju nacionalne produkcije i jeftinije konzumacije, a što su provodili bez poznavanja tržišnih konjunktura: » Radom baš naših zadružnih saveza diskreditiralo se uopće naše zadrugarstvo.» zaključio je autor članka, jer su takvim rukovođenjem vodili zadruge u financijsku propast.²¹ U nekim zadružnim savezima zavladao je pomama za brzom zaradom pa je pokrenuto opsežno poslovanje u neogovarajućim uvjetima s nestručnim poslovanjem, što pogoršali i osobni interesi i špekulacije pojedinaca u upravnim odborima te nesposobna administracija Saveza.

Zadruge su ovisile o Savezima, koji su bili posrednici u njihovu poslovanju s trećim subjektima, pa je zapelo i njihovo poslovanje. Agrarnom reformom povećan je broj malih posjeda, postojali su preduvjeti zajedničke organizacije i koncentracije

²¹ Isto

proizvodnje te potrebe iznalaženja zajedničkog tržišta, ali je nedostajala akumulacija kapitala za poboljšanje proizvodnje i plasiranje proizvoda na tržište pa autor zaključuje: "...naš mali posjed, često daleko od željezničke stanice, daleko od tržišta, bez organizacijske moći koncentracije, a uslijed pomanjkanja selekcije i standardiziranih tipova kao i bez mogućnosti čuvanja svojih produkata do povoljnih tržišnih konjunktura, postaje dnevno sve ne sposobniji i na izvoznom tržištu."²² Postojalo je više alternativa za intervenciju u poljoprivredu: putom bankovnog kapitala, djelovanjem državne administracije i njenog zakonodavstva, ili kolektivizacijom sela putem zadrugarstva kao u nekim zapadno evropskim državama. Ovaj posljednji način bio je naj prikladniji za poljoprivredu u hrvatskim pokrajinama, ali je nedostajala odgovarajuća organizacija zadrugarstva.

Poticaj novim raspravama o zadrugarstvu javlja se sredinom 30-tih godina povezano s donošenjem Zakona o zadrugama. Taj zakon je predviđao odvajanje kreditnih, konzumnih i proizvodnih zadruga, što bi omogućavalo bolju organizaciju zadrugarstva i brži razvoj proizvodnih zadruga. Pri tome se razmišljalo o pokretanju niza proizvodnih zadruga, koje bi samostalno ili udružene djelovale poput stočarskih, mljekarskih, vinarskih, sjemenarskih, žitarskih, uljarskih te drugih. Njih je bilo u pojedinim zadružnim savezima kao samostalnih, i zakonom se željelo povećati njihov broj i djelatnost te ih međusobno granski povezati. Posebnu vrstu zadruga činile su strojne zadruge u kojima su zajednički nabavljani poljoprivredni strojevi, bilo za individualnu upotrebu bilo zajedničku, i u njima se javljaju začetci kooperativna proizvodnje kakva je i to vrijeme

²² Isto

practicirana u nekim evropskih zemljama. U hrvatskim zemljama prevladavalo je kreditno zadrugarstvo, pogotovo u sjevernim krajevima, a nešto više proizvodnih zadruga bilo je u primorskim krajevima, zbog potreba brze prerade poljoprivrednih proizvoda. 1929. bilo je prema studiji Rikarda Fuksa, «Poljoprivredne proizvođačke zadruge,» objavljenoj u Hrvatskom zadrugaru 1932. slijedeći odnos između proizvođačkih i ostalih zadruga u Jugoslaviji i hrvatskim pokrajinama:

Pokrajina	svih zadruga	od toga proizvodnih
Slovenija	894	298
Hrvatska i Slavonija	567-samo hrvatskih	13
Dalmacija	258 isto	93
Bosna i Hercegovina	268	9
Srbija	1.522	43
Vojvodina	413 sve iz prečanskih krajeva-	srpskih 12
Jugoslavija sveukupno	3.925	463 ili 12 posto

U Dalmaciji bilo je najviše mljekarskih i ribarskih zadruga, ali je teško ustanoviti točan broj i odnose po vrstama zadruga, jer su one često unutar pojedinih saveza prikazivane sumarno, pa je prerađivačkih bilo vjerojatno više od statistički iskazanih. U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji, prema toj i ostalim statistikama, bilo je iskazano malo prerađivačkih zadruga, od kojih najviše mljekarskih. Naime ni statistika Glavnog zadružnog saveza nije iskazivala posebno mnoge prerađivačke zadruge poput sjemenarskih, livadarskih, žitarskih, pa ni stočarskih, jer su iskazi pojedinih zadružnih saveza bili često manjkavi. Kako su zadruge često imale štednju i kreditno poslovanje pa su sve poslovanje iskazivane kao kreditne. Ipak bez obzira na njihov manji ili veći broj,

prevladavale su u zadrugarstvu kreditne zadruge s individualnom proizvodnjom zadrugara, a zajednička im je bila uglavnom potreba za kreditiranje proizvodnje, u ponekim za nabavku potrepština za proizvodnju. Posebnu važnost imale su stočarske zadruge pa je 1928. osnovan i Savez zadruga za uzgoj priplodne stoke, te stočarske zadruge za izvoz stoke i žitarske za izvoz žita. One su poslovale s državnim Privilegovanim izvoznim društvom i dobivale narudžbe za opskrbu vojske.

Važnost proizvodnih zadruga bila je općenita za poljoprivrednu proizvodnju, jer one nisu unapređivale proizvodnju samo pojedinih zadruga i zadrugara, već su utjecale na sveukupni napredak poljoprivrede time što su propagirale i utjecale na unapređenje agrotehničkih oblika poljoprivredne proizvodnje, njene bolje organizacije i odabira boljih sorti proizvoda. Međutim razvoj tih zadruga ovisio je u prvom redu o uložnom kapitalu, a njega nije bilo dovoljno i bila je potrebna novčana pomoć novčanih zavoda, posebno državnih. A oni su dodjeljivali kredite uglavnom industriji i trgovini i nešto malo i nedovoljno zadrugama. Budući da je u Srbiji bilo najviše zadruga, to su one i najviše povlačile od ono malo sredstava dodjeljivanih zadrugama. Stoga je i način kreditiranja zadrugarstva i uopće poljoprivrede postajao političko pitanje i uzrok političkih sukoba. Treba spomenuti da je sistem kreditiranja bio uzrokovan ipak više ekonomskim nego političkim razlozima, jer su svi novčani zavodi pa i državni, zbog svojeg načina poslovanja, dodjeljivali kratkoročne kredite od tri mjeseca, što je za poljoprivredu bilo neprikladno. Međutim Privilegovana agrarna banka i Hipotekarna banka, koje su bile upravo osnovne za kreditiranje poljoprivrede, odnosno za dugoročne kredite, nisu ispunjavale svoje namijene, a to je otežavalo odnose poljoprivrede

i novčarstva pa i zadrugarstva. Stoga je u Zakonu o zadrugama bilo predviđeno osnivanje zadružne banke, što su tražili i svi zadružni savezi, ali to nije nikada i ostvareno.

Za razvoj proizvodnih zadruga bilo je potrebno stručno znanje i dobra organizacija posla, što je također zadrugarima nedostajalo. Stručni zadružni tečajevi donekle su poboljšavali obrazovanje zadrugara, ali je te bilo nedovoljno, zbog niske razine njihovog općeg obrazovanja. Stoga je bilo potrebno više stručnih poljoprivrednih institucija i oglednih dobara. Posebnu grupu činile su vodne zadruge, koje su skrbile za melioraciju i regulaciju vodnih tokova, navodnjavanja, borbu protiv elementarnih nepogoda i slično. Pod kraj 20-tih one su zapale u teškoće i dugove, jer nisu mogle podmiriti troškove poslovanja. Razlozi su bili više vrstni. Njih su, naime, osnivale samoupravne vlasti i bile su javnog značaja te dobivale povremeno novčanu potporu od javnih upravnih vlasti. Zadruge su određena im zemljišta isušivale i dodjeljivale zadrugarima na korištenje i na taj način namicale sredstva za druge poslove. Međutim, javne vlasti su takvu obradivu i drugu zemlju seoskih zajednica i vodnih zadruga povremeno dodjeljivale agrarnim zajednicama, zbog istih razloga, što je izazivalo međusobni sukob i osiromašivalo vodne zadruge. Često su ti agrarni doseljenici bili iz različitih pa i nehrvatskih krajeva države, što je i također dodatno opterećivalo odnose i izazivalo nezadovoljstvo domaćeg stanovništva u vodnim zadrugama. Njih je bilo najviše u Slavoniji, one su zbrinjavale više vodnih tokova i bile su vrlo važne za poljoprivredu tog kraja, posebno u vodoplavnim područjima.

Svi navedeni kao i drugi razlozi ukazivali su na potrebu centralizacije zadrugarstva u hrvatskim zemljama. Nastojanja za centralizacijom imala su u dva smjera: po sadržajnom i

teritorijalnom principu, što j izraženo i u raspravama prije donošenja Zadružnog zakona. Međutim, zadružni zakon ograničen je na razdvajanje kreditnih zadruga od ostalih i obvezu svake zadruge da se učlani u jedan revizijski savez, koji će nadzirati poslovanje zadruga članica te njihovo vertikalno povezivanje na državnoj razini u Glavni zadružni savez Jugoslavije. Time je bilo osigurano nadziranje poslovanje zadruga, određen djelokrug njihova djelovanja, prava i obaveze. Na osnovu tog zakona do 1938. organizirano je 10 revizijskih saveza, koji su većinom i ranije postojali: Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga, Zadružna zveza, Hrvatsko gospodarsko društvo kao zadruge, Glavni savez hrvatskih privrednih sudruga, Banovinska zadruge za poljoprivredni kredit, Savez agrarnih zajednica kao zadruge, Savez zadruga gospodarske sloge, Savez zadruga za osiguranje stoke, Hrvatski zadružni savez i Savez zanatlijskih zadruga. U Dalmaciji su opstali Zadružni savez i Zadružna matica. Ti su revizijski savezi i dalje okupljali raznovrsne zadruge tako da nije bila provedena ni sadržajna ni teritorijalna centralizacija zadruga. Razlozi su bili više vrsni: poštivanje tradicije, koju je bilo teško dokinuti, ali i zato, jer su zadruge bile osnivane i vodene uglavnom po nacionalno-vjerskoj osnovi, često predvođene svećenicima, koji su im bili i predsjednici, ili učiteljima, kao seoskom inteligencijom, jer stručnijih voditelja nije bilo.

Revizijski savezi su bili u svojem djelovanju središnjice koje su za svoje članove obavljali razne trgovačke poslove, vodili ili nadzirale njihovo poslovanje, odnosno njihove poslovne knjige, organizirali razne stručne tečajeve, nazivane i zadružne škole, organizirali raznovrsna prosvjetno-stručna predavanja, pa i opismenjivanja seljaka, obrtnika pa i radnika zadrugara. U tom nastojanju bilo je uključeno i djelovanje Škole za narodno zdravlje Andrije Štampara, koja je organizirala posebno tečajeve pod nazivom Seljačko sveučilište i na kojima su seljaci osim opismenjivanja

stjecali osnovne informacija iz fizike, kemije, higijene, fiziologije, mikrobiologije, zaraznih bolesti, veterine, sanitarne tehnike, osnove poljoprivrede i zadrugarstva, pa i društva.²³ Naime, u ta su predavanja bila uvrštena i razna psihološka, sociološka i povijesna razmatranja. Bila je to svakako pomoć zadrugarstvu i zadrugarima, ali i napretku poljoprivredne proizvodnje u uvjetima velike nepismenosti i slabog općeg obrazovanja seljaka i radnika, zbog niske razine obveznog osnovnog obrazovanja. U takvim je uvjetima djelatnost zadružnih saveza i njihovih tečajeva i «škola», odnosno opće obrazovnih institucija, predstavljalo je jedini pa i temeljni oblik i način organiziranja poljoprivredne proizvodnje nacionalnog značaja u smislu njene racionalizacije i njenog unapređenja. Naime, ranije je osnovna organizacijska poljoprivredna jedinica bio veleposjed, u feudalizmu s kmetovskom radnom snagom, a u kapitalizmu najamnom. Njegovim razbijanjem, bilo dokidanjem feudalnih odnosa, bilo agrarnom reformom, nastalo je niz manjih zemljišnih posjeda, koje je trebalo organizirati na novim osnovama za pristup tržištu, u čemu je zadrugarstvo trebalo imati odlučnu važnost, proces koji se na taj način odvijao i u drugim zemljama i predstavljao međunarodni ekonomski pokret, ali u znatno povoljnijim uvjetima i ranijem vremenu. U tome zadatku je zadrugarstvo u hrvatskim pokrajinama kao i u cijeloj Jugoslaviji imalo znatnu važnost kao poveznica sa novim načinom ne samo organizacije već i poljoprivredne proizvodnje.

Kriza poljoprivrede od početka 30-tih. godina. također je intenzivirala zadrugarstvo u mnogim evropskim zemljama, pa je i međunarodni zadružni pokret. Tako su najveće i najvažnije međunarodne zadružne organizacije-Međunarodni zadružni savez sa sjedištem u Londonu i Specijalna komisija za zemljoradničko zakonodavstvo, kao posebna organizacija Međunarodne poljoprivredne komisije sa sjedištem u Parizu, izabrali su 1930. na konferenciji u Ženevi stalni Međunarodni komitet na čelu kojeg je bio Albert

Tomas, direktor Međunarodnog biroa rada (ILO) u Ženevi, s ciljem da potiče zadrugarstvo u pojedinim zemljama.

Zbog sve izrazitije etatizacije gospodarstva u svim državama kao i poteškoća u zadrugarstvu, javlja se i u međunarodnim zadružnim institucijama nastojanje da se zadrugarstvo usmjeri na uklapanje u planiranu privredu, o kojoj se raspravljalo pa i primjenjivalo u nekim evropskim zemljama, kao oblik iznalaženja puta iz gospodarske krize. Tako je na VII kongresu Međunarodne poljoprivredne komisije, održanom u Haagu 1937, u usvojenoj rezoluciji, na zahtjev zadružnih predstavnika, preporučeno da se zadrugama omogući da «...odigraju svoju ulogu u dirigiranoj privredi», ali da pri tome dakao sačuvaju zalag svoju autonomnu samostalnost.²⁴ Pritom se mislilo na planiranu poljoprivredu i zadrugarstvo.

U mnogim državama pa i u Jugoslaviji, državna administracija je intervenirala u trgovini poljoprivrednih proizvoda, pogotovo izvoznoj, te je i na preporuke međunarodnih organizacija osnivala povlaštena izvozna poduzeća. Zadruge su djelomice nastojale uklopiti se u takve državne institucije. I jugoslavensko, pa i hrvatsko, zadrugarstvo nastojalo je također zadobiti podršku državne administracije za svoje djelovanje, tim više što je i ona pokazivala izvjesne interese za unapređenje zadrugarstva. Osim objavljivanja Zadružnog zakona, kojim se pokušalo uvesti više reda u poslovanje zadruga, nastojalo se i sanirati veće zadružne saveze, koji su postali prezaduženi i nelikvidni. U hrvatskim zemljama je potaknuta sanacija tri najveća saveza: Saveza hrvatskih seljačkih zadruga, Zadružne matice i Zadružnog saveza. To je istovremeno bio i poticaj zadrugarstvu za oživljavanje djelatnosti kao i novim teorijskim razmišljanjima o daljem razvoju zadrugarstva.

Već 1933. pokrenuta je svestrana djelatnost za sanacijom zadruga i njihovih saveza u krizi. Sva tri saveza sanirana su odricanjem zadrugara otpisom 50 posto udjela i uz pomoć štedionice

²⁴ Izvještaji iz navedenog kongresa

Savske banovine, a Privilegovana agrarna banka je preuzela naplatu preostalih dugova po istom sistemu. Zahvalnost štedionici Savske banovine za pomoć u sanaciji izražena je bila u Hrvatskom zadrugaru slijedećim riječima: "Veliki interes razumijevanje i briga, koju pokazuje hrvatsko narodno vodstvo za probleme hrvatskog seljačkog zadrugarstva, opravdavaju naše puno uvjerenje da će svi ovi problemi u našoj Banovini Hrvatskoj biti riješeni onako kako to odgovara interesima hrvatskog seljačkog zadrugarstva i naroda."²⁵ U nadi da će autonomna hrvatska banovina, o kojoj su upravo vođeni pregovori, moći samostalnije i potpunije potpomagati hrvatsko zadrugarstvo, jačaju i tendencije o njegovu nacionaliziranju i etatiziranju na nacionalnoj osnovi, tim više što je i u međunarodnom zadrugarstvu podržana dirigirana, odnosno planska, privreda i preporuka zadrugama da se uklope u takav sustav.

Pod kraj 30-tih godina jačanje nacionalnih političkih stranaka s osloncem na sitno i srednje posjednički sloj stanovništva, posebno seljaštva, pogodovalo je tendenciji za unapređenje zadrugarstva kao privrednog sistema u gospodarstvu. Rezultati poljoprivredne proizvodnje u razvijenijim evropskim državama, pokazali su da zadrugarstvo ima prednosti pred nepovezanim sitnim i srednjim posjedom, kako pojedinca proizvođača tako i društva u cjelini. Većina srednje-evropskih država nastojalo je planirati svoju proizvodnju, posebno poljoprivrednu, a neke od njih kao na primjer Njemačka i Čehoslovačka, sa znatnim osloncem na seljačko zadrugarstvo, pa se takva tendencija javlja i u hrvatskim zemljama, posebno nakon proglašenja Banovine Hrvatske, s vladom pretežno iz Hrvatske seljačke stranke. U hrvatskim zemljama ja veleposjeda ostalo relativno malo, a sitnog posjeda i seoskog stanovništva mnogo, pa je hrvatska agrarna politika stavljala težište razvoja na srednji posjed od 10-100 jutara smatrajući ga rentabilnijim i socijalno

²⁵ Hrvatski zadrugar

opravdanijim od veleposjeda. Državna administracija pretpostavljala je veleposjed zbog proizvodnje žitarica i izvoza poljoprivrednih proizvoda, koji je činio znatnu stavku u pokrića državnih proračuna, a sitnog i posebno srednjeg posjednika oporezivala, ponekad iznad rentabilnosti proizvodnje, što je bio jedan od važnih razloga političkih sukoba. Banovinska administracija oslanjala se upravo na srednjeg pa i sitnog posjednika i uspostavom banovinske autonomije nastojala učvrstiti zadrugarstvo, smatrajući da će ono okupljati individualne posjednike i organizirati ih kako bi unaprijedili gospodarstvo zajedničkim naporima. Ona je stoga nastojala upravnim i zakonskim putem poboljšati uvjete za poljoprivrednu proizvodnju, pa je na u tom cilju i u vladi umjesto ranijeg poljoprivrednog odjeljenja osnovan Odjel za seljačko gospodarstvo, u kojem je predviđen i odsjek za plansko seljačko gospodarstvo s ciljem pridizanja i poboljšanja proizvodnje na malom i srednjem posjedu.

U Jugoslaviji, posebno u hrvatskim pasivnim krajevima, s malo obradive zemlje i brojnim stanovništvom, tijekom cijelog međuratnog razdoblja provedene su kampanje za pomoć u hrani tim krajevima. Socijal-liberalna struja u Hrvatskoj seljačkoj stranci zastupala je stanovište da je bolje osposobiti mali posjed za intenzivniju proizvodnju nego seljacima dijeliti hranu. Nedostatak sredstava nije omogućavao aktivnost Odjela za seljačko gospodarstvo, već su samo dodijeljena nešto veća novčana sredstva putem svojih resornih odjela Gospodarskoj slozi i Centralnom prehranbenom odjelu te Seljačkom kolu, udrugama koje su dijelile pomoć u hrani. Budući da je prehrana sela postala glavni problem vlade, to je i njen plan za razvoj poljoprivrede bio znatno podređen nastojanju da se sitni i srednji posjed pridigne i da bude rentabilan, toliko da prehrani seosko stanovništvo i da ostvari barem mali tržišni visak. Reguliranje tržišta prehranbenih proizvoda, vlada je preuzela kao svojevrsno

planiranje tržišta. Također je nastojala ispuniti neke ranije zakonske obveze u vezi s poljoprivredom, koje su bile zanemarene, kao na primjer melioracije, komasacije i podjelu zemljišnih zajednica, odnosno njihovo uređenje. Bez tih zahvata bilo je nemoguće provoditi bilo kakvo sustavno uređenje poljoprivrede u pravcu planiranja proizvodnje ili zadrugarstva.

Nova banovinska vlada 1938. zatekla je veliki broj zadruga i njihovih revizijskih saveza. Do 1939. bilo je u ovim revizijskim savezima približno 2.900 zadruga i njihovih podružnica. Glavni zadružni savezi u hrvatskim zemljama bili su već nabrojani savezi i uz njih i zadruge sa sjedištima u susjednim zemljama kao zadružna zveza u Ljubljani, Savez čehoslovačkih zadruga u Novom sadu, Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Novom sadu, Savez agrarnih zajednica u Novom sadu, Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, te zemljoradnička kreditna centrala u Novom sadu. Osim njih bilo je još i više nabavljачko prodajnih zadruga koje su imale svoje posebno centrale kao pčelarska, selekcijska za uzgoj i nabavu svinja ili središnja mljekarska zadruge. Dakako da je takva raznolikost i disperzija otežavala zamišljenu plansku intervenciju u zadrugarstvo pa je banska vlada namjeravala objediniti sve zadružne saveze putem jednog centralnog koordinirajućeg saveza -Vrhovnog glavnog zadružnog saveza sa sjedištem u Zagrebu za sve zadružne organizacije na području banovine, te dodatno i zakonski regulirati zadrugarstvo. Ali to je bio veliki posao, a rat na vratima, koji je sve navedene planove omeo. Pokrenula je i «sajamski pokret» nastojeći oživjeti sajmove stokom i tako potaknuti veći uzgoj stoke, jer je u međuratnom razdoblju stagnirao.

Djelatnost banske vlasti na oživljavanju za drugarstva bilo je popraćeno i raspravama o uklapanju zadruga u plansku privredu, jer se smatralo da je osnivanje Banovine Hrvatske početak preuređenja Jugoslavije u saveznu državu ili federaciju te da će planska ili dirigitirana privreda biti organizirana unutar pojedinih banovina. Polazeći od pretpostavki da je većina srednje i istočno-evropskih država prihvatila plansku ili dirigitiranu privredu, svaka na svoj način te da se planiranje već provodi u industriji putem njenog karteliranja, više socijal-liberalno orijentiranih ekonomista tražilo je takav put i za zadrugarstvo. O tim su razmatranjima su značajni članci nekoliko takvih teoretičara i praktičara, sveučilišnih profesora i ministara, objavljeni u zadružnim glasilima Zadrugaru i Zadružnom kalendaru iz početka 1941., a pisani 1940.: Milana Ivšića, Eugena Sladovića, Ota Frangeša i Rudolfa Bičanića. Svima njima bila je zajednička misao vodilja kolektivizacija sela u cilju bolje organizacije poljoprivredne proizvodnje, kako za njen istup na inozemnom tržištu tako i za opskrbu stanovništva u predstojećem ratu. Poticaje za takva nastojanja nalazili su ne samo u iskustvima i trendovima zadrugarstva u evropskim državama, već i u tradiciji hrvatskoga sela, posebno u kućnim zadrugama-"gospodarskoj baštini", kako su ih neki nazivali. Prevladavalo je mišljenje da je rastakanje kućnih zadruga bilo više političke nego ekonomske naravi, posebno zbog naplate poreza, te da je njih trebalo postepeno transformirati u tržišne kapitalističke privredne organizacije. To je djelomice također bio povod i razlog intencije nekih teoretičara za kolektivizacijom sela u novim okolnostima i načinima. Postojali su i objektivni razlozi za udruživanje seljaka u proizvodnji, kako zbog usitnjenosti posjeda tako i sve težeg pristupa tržištu. U ta su se razmišljanja uklapali i socijalnih problema, zbog raslojavanja na selu i prenaseljenosti sela te nemogućnosti industrije da sav taj

višak apsorbira, a iseljavanje u druge zemlje je uglavnom prestalo. U tim razmatranjima se nastojalo uskladiti kolektivizaciju i privatno vlasništvo nad zemljom, kao i osobnu inicijativu u proizvodnji, te od raznih varijanti kolektivizacije pronaći onu koja bi naj više odgovarala hrvatskim prilikama. Naime, zadrugarstvo u svim jugoslavenskim zemljama nije imalo jednake korijene i razvoj pa nije bilo ni jednoobrazno, što je otežavalo i donošenje Zadrugnog zakona, jer je njime trebalo koliko toliko postaviti zajednički temelje zadrugarstvu u cijeloj državi. Polazeći od takvog jedinstvenog postulata te tradicije hrvatskog sela kao i iskustva evropskog zadrugarstva, pokušalo se usmjeravati zadrugarstvo u pravcu kojim bi bile zadovoljene sve potrebe. Dapače bilo je i mišljenja da bi državna administracija trebala nadzirati i usmjeravati i unutarnju proizvodnju kako bi se postiglo ujedinjavanje potrebno za izvoz. U tim okvirima zamišljali su kolektivizaciju tako da bi svako selo trebalo "u svom interesu" osnovati kreditnu, proizvođačku i stočarsku zadrugu. Zadrugna proizvodnja trebala bi biti pod nadzorom državne administracije kako bi udovoljavala kvaliteti proizvodnje i druge zahtjeve, a za uzvrat zadrugama bi bila osigurana potrebna sredstva i sirovine. Takva organizacija zadrugarstva imala je uzor u njemačkom zadrugarstvu što je bilo donekle razumljivo, jer je Njemačka u to vrijeme bila glavni jugoslavenski trgovinski partner, ali i zbog predstojećeg rata koji se nastojalo izbjeći u Jugoslaviji.

U raspravama o planskoj ili dirigiranoj privredi u zadrugarstvu, ono nije s njima poistovjećivano, kao ni preuzimanje ta dva oblika privrednog organiziranja. Tako na pr. Eugen Sladović, tada rektor Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Zagrebu, raspravljajući o toj temi, ističe da dirigirana privreda nije i planska, ali da u svakom sistemu ima mjesta za

zadrugarstvo pa i u dirigitiranoj, kao na pr. u Njemačkoj, Austriji ili Italiji, te pridaje zadrugarstvu posebnu ulogu socijalnog i kulturnog napretka pa i mirotvorstva, što je u vrijeme već otpočetog drugog svjetskog rata bilo i utopija i hrabrost: "Zadrugarstvo zagovara politiku mira, suradnje te nacionalne i socijalne pravde unutar države i u međudržavnim i u međunarodnim odnosima, a zabacuje rat, jer ovaj nije sposoban da riješi ni jedno pitanje. Rješenja postignuta mačem predstavljaju klice novih sukoba i krvavo obračunavanje.»²⁶ Tada je zadrugarstvo općenito u hrvatskoj privrednoj literaturi shvaćano kao planiranje privrede putem dogovora demokratski, a dirigitirano je od državne administracije. U nastojanjima za uspostavu ravnomyernih odnosa u zadrugarstvu traženi su putovi suradnje. Sladović ja smatrao da zadrugarstvo najbolje pokazuje kakva treba biti planska privreda, da je državna intervencija potrebna samo u zakonodavstvu i samo "za redovno oživotvorenje planskog programa" te naglašava da "treba provesti racionalnu organizaciju koja je dovoljno elastična i unutar koje je propuštanu dovoljno prostora za privatnu i zadružnu inicijativu".²⁷ Oto Frangeš, također sveučilišni profesor i krajem 20-tih ministar poljoprivrede te tvorac Zakone o unapređenju poljoprivrede, smatrao je da "kolektivizaciju" sela treba, provesti na osnovu seoske samouprave i u zajedničkim poslovima poput održavanja putova, brana i slično te nabavki većih poljoprivrednih alatki, koje bi bile korištene i pod nadzorom posebnih stručnjaka. On odbacuje druge vrste kolektivizacije, posebno po uzoru na sovjetske i sve što bi ugrožavalo samostalnost seljačkog posjeda i njegovu neovisnost. Također je smatrao da bi zadruge mogle djelovati i kao socijalne asocijacije, jer bi , osim uzajamnosti, bila olakšavana likvidnost zadruge bez ukamaćivanja i dividendi. Nedostatak zadrugarstva očitovao

²⁶ Eugen Sladović, Zadrugar, 1941, Planska (dirigitirana) privreda i

²⁷ isto

se posebno u tome što je obuhvaćao samo zadrugare pa su jedino oni bili obvezni provoditi zaključke zadruga o raznim agrotehničkim poboljšicama kao na primjer o uporabi boljeg sjemenja, uređenju zemljišta, vodotoka i slično, kao i kolektivnu upotrebu poljoprivrednih strojeva.

Također je predviđano da bi zadruga morale djelovati u suradnji s općinskim vlastima na primjeni odredaba Zakona o unapređenju poljoprivrede. To je trebala biti kombinacija seoske kolektivističke tradicije, zakonskih intervencija na unapređenju poljoprivrede putem mjesnih upravnih vlasti i zadrugarstva, kao novog oblika kolektivizacije sela: "Ovakvim načinom mogao bi se kod nas pokrenuti napredak sela u gospodarstvu na najširoj podlozi, moglo bi se polučiti sve poželjne posljedice dirigirane i planske privreda, moglo bi se na jedan, našem narodu razumljiv i sopstven način kolektivizirati selo, čuvajući pri tome ono što mu je najmilije i najsvetije: njegovu slobodu i neovisnost."²⁸ Iako je u teorijskim raspravama o zadrugarstvu kao i u svakodnevnom djelovanju bilo različnosti u pristupu kako s obzirom na imovinsku strukturu zadrugara, odnosno da li treba težište zadrugarstva biti na socijalnom ili ekonomskom postulatu, ipak su oba smjera u suštini svojeg nastojanja imala iste ciljeve kao i poteškoće, kako u organiziranju zadrugarstva tako i u provođenju njegova djelovanja. Ipak je najveće poteškoće i prepreke nametala državna i lokalna administracija svojom poreznom i kreditnom politikom prema seljacima pa i zadrugarima, neispunjavanjem zakonskih obaveza iz poljoprivrednog zakona, usprkos nekih povlastica zadrugarima. Među tim obvezama bile su i melioracije, komasacije i podjele zemljišnih zajednica, odnosno organizacija njihova djelovanja, a bez tih je pothvata bilo nemoguće provoditi bilo kakvo sustavno uređenje poljoprivrede u

²⁸ Zadrugar, 1941, Kolektivizacija našeg sela

pravcu planiranja proizvodnje ili zadrugarstva, kao i intenziviranje i unapređenje poljoprivredne proizvodnje.

U hrvatskih zemljama zadrugarstvo je bilo vrlo brojno po članstvu i raznolikosti organizacija, ali više opsežno formalno nego učinkovito. Postojao je veliki broj zadruga sa znatnim brojem zadrugara, tako da je gotovo jedna trećina seoskog stanovništva bila obuhvaćena zadružnim organizacijama. Njihovu je važnost dobro ocijenio Stjepan Pošić u časopisu Hrvatski zadrugar iz 1927. napisavši slijedeće razmišljanje: "U našem neizgrađenom agrarnom sistemu naše je zadrugarstvo kao jedina organizirana forma poljoprivrednog života, preuzelo na sebe i izvjesnu ulogu zastupanja poljoprivrede i suradnje sa državnom vlasti u javnim poslovima...Da ne govorimo o selekcionim marvogojskim zadrugama, o značenju mljekarskih zadruga s kontrolnom mušnjom,...u izravnom radu u narodu na zadobivanju povjerenja i propagiranja tehničkih načina gospodarskog napretka kao i naprednih gospodarsko- organizacijskih principa-dosta je da spomenemo suradnju, koju zadrugarstvo svagda pruža državnoj upravi u cilju izgradnje našeg agrarnog sistema i zakonodavstva, pa da vidimo koliko bi državna vlast morala da podupre to zadrugarstvo ...Samo zdrav i gospodarski jak narod može da bude snažna poluga u stvaranju te gospodarske snage naroda. I baš zato potrebno je da mu se posveti dolična pažnja.» Potrebu seljaka za zadružnom organizacijom pokazivala je i činjenica, da usprkos kriza i gotovo zamrlog poslovanja središnjica zadružnih saveza saveza u 30-tim godinama nije bilo većeg rasula zadružnih organizacija i njihova članstva. One su također prihvatile da same financijski podupru znatan dio sredstava za sanaciju svojih saveza. Sve je to pokazivalo da je zadrugarska svijest i potreba bila prihvaćena od jednog dijela seljaštva toliko da je predstavljalo solidnu osnovicu za kvalitativan razvoj zadrugarstva i njegovo proširenje na veći dio seljaštva. A to je u

jednoj sitno posjedničkoj agrarnoj zemlji kao što su to bile hrvatske pokrajine, bio jedini u to vrijeme uspješan način ne samo poboljšanja gospodarstva na njima, a time i socijalnog, položaja seljaka, već i poljoprivrede u cjelini.

Zadrugarstvo u hrvatskim zemljama bilo je reifezenovskog tipa što znači da je bilo više vrsnih zadruga, ali su prevladavale kreditne. Seljak je u vječitoj besparici obično bio najviše zainteresiran za kredit i zadruge su bile jednostavniji put do novca, nego izravno novčani zavodi, koji su podjeljivali kratkoročne kredite, često uz veliko jamstvo i malo seljacima. Osim toga, novčani su navodi bili u većim gradovima, što je često seljaku u to vrijeme predstavljalo problem i bliže su mu bile domaći zelenaši ili zadruge, kojih je bilo po selima. Da je većina zadruga bila kreditnog tipa uvjetovale su i činjenice da su ih najčešće osnivale banke, kako bi lakše došle do seljaka, njegovih ušteđevina i osiguranja pri dodjeli kredita. Ta uska veza između novčanih zavoda i zadruga ostala je i onda kada su se zadruge osamostalile putem svojih zadružnih saveza, jer su tada oni postali posrednici između zadruga i novčanih zavoda. Svi pokušaji državne administracije da se te tradicionalne veze raskinu nisu uspjele. Iako je Zakonom o zadrugama sredinom 30-tih godina kreditno zadrugarstvo odvojeno od ostalih zadruga, ipak je među njima ostavljena veza, u toliko da su kreditne zadruge mogle obavljati raznovrsno novčano poslovanje za ostale vrste zadruga. Usprkos velikoj krizi sveukupnog novčarstva pa i zadružnog, ipak su kreditne zadruge i u 30-tim godinama relativno dobro poslovale, iako smanjenog obima. Njihova rasprostranjenost kao i broj na cijelom području hrvatskih zemalja, posebno na području zagrebačke TOK, pokazuje da su brojem konkurirale filijalama novčanih zavoda pa i manjim novčanim zavodima, ali im nisu mogli konkurirati materijalnim mogućnostima poslovanja. Stoga su

kreditne zadruge često bile samo posrednici seljacima do novčanih sredstava većih novčanih zavoda. Njihovu brojčanu i teritorijalnu rasprostranjenost na području te zagrebačke komore pokazuju slijedeće tablice:²⁹

ORGANIZACIJSKA STRUKTURA

Godina	Vrste zadruga na Području Zagrebačke				br. novčanih, zavoda	Trgovačko obrtničke komore
	o kreditne nabavljačke	konzumne	Proizvodne i druge			
1919	534	134	16	71	171	3.086
1920	563	159	16	79	179	3.931
1921	657	269	21	94	181	4.851
1922	671	313	19	100	219	5.355
1923	675	339	19	111	233	5.818
1924	698	357	23	114	239	6.212
1925	714	361	22	119	232	6.399
1926	736	361	22	118	234	6.553
1927	753	362	23	135	240	6.763
1928	776	363	23	143	246	6.893
1929	829	362	22	152	240	7.125
1930	891	358	25	193	224	7.437
1931	930	348	29	212	251	7.683
1932	949	351	35	276	231	7.915
1933	986	366	44	319	238	8.145
1934	994	378	48	354	234	8.079
1935	1004	401	30	422	232	8.069
1936	1020	431	83	481	234	8.306
1937	1038	468	91	571		8.553
1939	1099	535	97	736		8.388

Za razvoj proizvodnih zadruga postojali su dosta dobri uvjeti, zbog velike usitnjenosti seljačkih posjeda. Približno 85 posto seljačkog stanovništva živjelo je na posjedima do 10 jutara zemlje, što mnoge od njih nije moglo ni prehraniti, a

²⁹ Izvještaj zagrebačke Trgovačko obrtničke komore 1934 I 1939

posebno ne u tadanjim uvjetima proizvesti i tržišni višak za podmirenje poreza i ostalih potreba seoskog domaćinstva. Osim toga već su postojali raniji oblici zajedničkog rada više porodica na zajedničkom posjedu u obliku kućnih zadruga iz ranijih vremena, i razdruživanje takvih srodničkih zadruga pružalo je dovoljno mogućnosti njihove transformacije u nove proizvodne zadruge tržišnog tipa, što je bila i socijalna i ekonomska podloga poticanja osnivanja zemljoradničkih zadruga i u hrvatskim pokrajinama. Međutim, relativno veliki promet robom, koji su imale zadruge u 20-tim godinama pa i kasnije, bilo je više posljedica konzuma nego trgovine zadružnim proizvodima. Dapače i u Zadružnoj zvezi, u kojoj je odnos kreditnih i ostalih zadruga bio relativno ravnomjieran, osjećala se slabost nabavnih i konzumnih zadruga, zbog nerazvijenosti proizvodnih. Upravo se time objašnjava kriza zadrugarstva u Izvještaju za 1933.: «Tek suradnjom proizvodno-prodajnih zadruga moći će se na selu uspješno provoditi organizacija nabavno-potrošačkih zadruga. Imajući u vidu da je prije osnivanja nabavno-potrošačkih zadruga potrebno provesti organizaciju proizvodno prodajnih zadruga, Sveza nije u toku ove godine, kao ni prije, radila na osnivanju nabavno-potrošačkih zadruga. Provođenjem organizacije proizvodno-prodajnih zadruga samo od sebe nameće se Svezi da u nastupajućoj godini svoj rad proširi i na ovu granu zadružne djelatnosti.» U takvim nastojanjima su svi zadružni savezi nastojali prebroditi krizu 30-tih godina. Međutim, proizvodne zadruge ovisile su o kreditima kao i individualni seljaci, a kreditne zadruge im nisu mogle dati dovoljno kredita, jer ih je najviše bilo nelikvidnih i sputanih uredbama o novčanim zavodima kao i ostalo novčarstvo. Ipak je broj proizvodnih zadruga od sredine 30-tih godina povećavan kao i njihova djelatnost. One

se i granski povezuju, bilo putem revizijskih saveza bilo stručno-proizvodnih, pa je bio i njihov prodor na tržišta uspješniji, posebno u proizvodnji i trgovanju žitaricama, stokom i stočnim proizvodima.

Središnjice su uz ostale administrativne poslove, koje su obavljale za zadruge, organizirale i prodaju poljoprivrednih proizvoda seljaka zadrugara, nabavljale im proizvodne potrepštine, organizirale sajmove i skladišta za proizvode. Usmjeravajući svoje djelovanje prema proizvodnim oblicima djelatnosti zadrugara, njihovi savezi poprimaju značajke ranijih gospodarskih društava.

Razvoj proizvodnog zadrugarstva imalo je šire društveno značenje socijalizacije hrvatskoga sela u pravcu proizvodne planske organizacije poljoprivrede, pri čemu se javljaju dvije struje: jedna koja je težila jačanju srednje posjedničkog sloja uz državnu pomoć i bila je bliska konzervativnim evropskim socijalnim pokretima pretežno u državama s fašističkim državnim uređenjem, i druga socijal-liberalna pokretima u zadrugarstvu, čiji je naj izrazitiji predstavnik bio Georges Gide francuski socijalist i vođa jedne dosta jake struje u evropskoj zadrugarskoj internacionali, koji su shvatili potrebe za prožimanjem interesa svih društvenih slojeva na razini i nacionalnog, a ne samo individualnog blagostanja. Dok su jedni propagirali razvoj srednjeg individualnog posjeda povećanjem njegove površine, drugi su tražili povezivanje posjeda u zajedničkom proizvodnom procesu ili njegovu socijalizaciju. I jednima i drugima bila je zajednička podloga stvaranje zadružnog

kapitala putem udjela. Međutim, uplata zadružnih udjela, kao i teško prikupljanje zadružnog kapitala, pokazuju nedostatak kapitala za kreditiranje zadruga u većim razmjerima, pa su stoga zadruga ovisile o bankovnom kapitalu. Problemi sitnih posjednika i seljaka bez zemlje djelomice je rješavan zakupom neplodnih površina na veleposjedima, koje je trebalo kultivirati za proizvodnju, pa je taj postupak često više koristio veleposjedniku nego seljaku zakupniku ili zadrugama. A i na tu je zemlju bio veliki pritisak raznih interesenata pa je najsiromašniji sloj seljaka u selima ostajao najčešće izvan zadruga. Zadruga su u stvari najviše trebali i u njima se okupljali srednje posjednici, koji također svi nisu bili jednakih imovnih mogućnosti, što je sve otežavalo organiziranje proizvodnih zadruga.

Sukob navedenih tendencija prouzročio je u Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga rascjep između srbijanskih «prečanskih» organizacija, među kojima su bile i zadruga iz hrvatskih zemalja, i osnivanje njihovog novog saveza sa sjedištem u Novom sadu. Također se javio raskol i u Savezu hrvatskih zadruga, a otpočeo je kritikama poslovanja saveza o njegovoj nelikvidnosti u kojoj sa našao zbog raznih neuspješnih financijskih transakcija, odugovlačenjem sa sanacijom saveza ta organizacijskom rascjepkanošću. Grupa kritičara osnovala je najprije svoje novine-Zadružne novine, a zatim i Glavni savez hrvatskih privrednih zadruga sa sjedištem u Zagrebu. Taj je savez imao dvije grupe zadruga: Savez kreditnih i Savez gospodarskih zadruga. Takvu ja organizacija potvrdio i Zakon o zadrugama, čime je spor između ta dva saveza okončan. Oba saveza imala svoje prodajne središnjice za prodaju proizvoda svojih zadrugara na veliko. U Zadružnoj zvezi

takvih rasprava nije bilo, jer je bio ravnomjerniji odnos kreditnih i ostalih zadruga. Takav je bio odnos i u dalmatinskom zadrugarstvu.

Obje struja u ovim raspravama tražile su podršku državne administracije smatrajući nju glavnim regulatorom nacionalne privrede, ali su istovremeno tražile i neovisnost zadrugarstva od državne administracije, Naime, razlike su nastale u shvaćanju suštine zadrugarstva i odnosa držane administracije prema njemu: da li oslonac na individualni posjed kao neovisnu jedinku ili njihovo povezivanje u sistem kakav se u to vrijeme javlja u industriji putem kartala, sindikata i slično. Ova druga struja sagledavala je zadrugarstvo u njegovom globalnom značaju, ali nikad nije se izjašnjavala za njegovo podržavljenje. Svi navedeni problemi, od ideoloških razilaženja u organizaciji i ciljevima zadrugarskog pokreta do poteškoća svakodnevnog djelovanja u tadanjim gospodarskim i društvenim okolnostima, opterećivali su zadrugarski pokret cijelo vrijeme njegova djelovanja u međuratnom razdoblju. Poseban problem bilo je stručno rukovođenje zadrugama koje nije ni do kraja međuratnog razdoblja riješeno mada je pod kraj 30-tih godina povezano sa sanacijom zadružnih saveza i taj problem pokušavalo riješiti povezivanjem zadruga uz stručne poljoprivredne institucije te obrazovanjem zadrugara na raznovrsnim popularno stručnim tečajevima kao i pokretanjem poljoprivredne škole u Križevcima iz koje je izrastao Agronomski fakultet. Usprkos velikom broju i zadruga i zadrugara u njima, zadruge su okupljale manji broj seoskog stanovništva, ali su ipak bile značajni nukleusi kako za djelotvorniji razvoj poljoprivrede u cjelini u hrvatskim pokrajinama tako i njene socijalizacije u pravcu jačanja nacionalne privrede i ublažavanju teških ekonomskih i socijalnih problema na selu u hrvatskim pokrajinama.

OBJEDINJAVANJE ZADRUGA PUTEM ZADRUŽNIH SAVEZA

U hrvatskim zemljama kao i u cijeloj Jugoslaviji bilo je vrlo mnogo raznih zadruga raspršenih u više saveza, što je otežavalo praćenje njihova rada kao i potporu javnih vlasti. Budući da su zadruge poslovale po ranijim zakonima, jer sve do 1937. nije bio obznanjen zajednički zadružni zakon, nastojalo se objediniti zadruge po stručnim skupinama ili ih ujediniti u jedinstveni savez na državnoj razini.

Objedinjavanje zadruga na državnoj razini u 20-tim godinama provođeno je u dva pravca: centralizacijom zadružnih saveza u Glavni zadružni savez sa sjedištem u Beogradu, kao centrom svih zadruga u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, i objedinjavanjem zadruga u zadružne saveze na tradicijskim autonomnim razinama. Glavni zadružni savez osnovan je 1919. i budući da je zadrugarstvo djelovalo i dalje prema ranijim zakonskim odredbama pa su i zadruge poslovale i uopće djelovale u pojedinim zemljama autonomno, djelatnost Glavnog zadružnog saveza svodila se uglavnom na prikupljanje statističkih podataka o poslovanju zadruga te na usklađivanje njihovih zajedničkih potreba kao i podnošenje raznih prijedloga i zahtjeva odgovarajućim državnim institucijama za poboljšanje rada zadruga i uvjeta njihova djelovanja. Kako sve do 1937. nije bilo jedinstvenog zadružnog zakona za cijelu državu, to je Glavni zadružni savez predstavljao jedinu zajedničku institucionalnu vezu sa zadrugama u cijeloj zajedničkoj državi i putem njega su zadruge upućivale svoje zahtjeve državnim institucijama, održavana su povremeno zajednička zasjedanja i donošene odluke i rezolucije. Glavni zadružni savez bio

je i veza s Međunarodnim zadružnim savezom koji je imao svoje sjedište u Londonu i putem njega s Međunarodnom poljoprivrednom komisijom u Parizu u čijem je sastavu djelovala komisija za zemljoradničko zakonodavstvo. Ona je imala značaj saveza zemljoradničkog zadrugarstva i poticala njegovo djelovanje. Iako Glavni zadružni savez Države Srba Hrvata i Slovenaca, odnosno kasnije Jugoslavije, nije imao svoje predstavnike u tim institucijama, već je bio zastupan putem predstavnika čehoslovačkog zadružnog saveza kao punopravnog predstavnika, ipak je veza s međunarodnim zadružnim institucijama bila dosta dobra. Glavni zadružni savez je u skladu s odlukama međunarodnih zadružnih institucija nastojao djelovati na jugoslavensku državnu administraciju da postupa u skladu s tim odlukama u svojim ekonomskim i socijalnim zakonima, koji su se odnosili na cijelu poljoprivredu, a posebno na zadrugarstvo. Također je Glavni zadružni savez povremeno organizirao sastanke sa zadružnim organizacijama drugih, pretežno susjednih država, zbog izmjene iskustava.

Glavni zadružni savez u suglasnosti sa svim zadrugama, pa i onima iz hrvatskih pokrajina, obznanio je više prijedloga za unapređivanje poljoprivrede i uputio ih vladi, ali oni nisu uglavnom bili prihvaćeni. Već 1922. pokrenute su rasprave o jeftinom zemljoradničkom kreditu, zemljoradničkoj banci i poljoprivrednoj komori te izrađeni i konkretni prijedlozi, ali su svi odbijeni ili od vlade ili od Narodne skupštine. U hrvatskim zemljama su tada osnivane seljačke banke, a državna administracija je nastojala provesti svoj centralistički plan o državnoj intervenciji u zadrugarstvu putem posebne Direkcije za poljoprivredni kredit pod nadzorom ministarstva poljoprivrede. Direkcija je osnovana 1925., ali je njezino djelovanje bilo i sporo i neučinkovito. U suštini je cilj djelovanja Direkcije bio da osniva posebne nove zadruge-oblasne zadruge za poljoprivredni

kredit, zatim i banovinskih zadruga kao njihovih središnjica, kojima bi potiskivala ranije tradicijsko zadrugarstvo. U suštini njenog djelovanja bilo je nastojanje da uspostavi nadzor državne administracije nad zadrugarstvom u cjelini, a time i nad znatnim dijelom seljaštva. Osnivanje te Direkcije i njezino djelovanje imalo je više političko nego ekonomsko obilježje pa u hrvatskim pokrajinama te oblasne zadruge za poljoprivredni kredit nisu zaživjele, a još manje potisnule tradicijske zadruge. Bio je osnovan i posebni fond za kreditiranje tih zadruga. Naime, državna administracija je iskoristila šarolikost ustrojstva zadruga i umjesto donošenja jedinstvenog zadružnog zakona o zadrugarstvu pa i seljačkom, pokušala je ukinuti autonomne zadruge ekonomsko političkim postupkom i nadomještajući ih novo ustrojenim zadrugama pod njezinim nadzorom usmjeriti njihovo djelovanje prema svojim političkim ciljevima. Glavni zadružni savez, kao centralna zadružna organizacija, bio je skloniji autonomnom organiziranju zadruga u strukovne saveze, nego njihovu centralizaciju na osnovi Direkcije za poljoprivredni kredit i njezinih centrala -banovinskih zadruga u 30-tim godinama.

Glavni zadružni savez zalagao se za osnivanje poljoprivredne komore s ravnopravnim učešćem svih predstavnika te tajnim izborom uprave. U vrijeme osnivanja poludržavne Privilegirane agrarne banke i Privilegiranog izvoznog poduzeća, također se zalagao da to budu akcionarske društva s većinskim učešćem zadruga i zadrugara te da budu svojevrsne centrale za zemljoradničko i zadružno novčarstvo, kao i za izvoz njihovih proizvoda. U tome nastojanju nije uspio pa je često uprava Saveza javno kritizirala i vladu i njene ustanove. Savez je povremeno uspijevaao pribaviti prvenstvo zadrugama pri otkupu njihovih proizvoda, naročito žitarica i stoke, u čemu su sudjelovale i zadruge iz hrvatskih zemalja. Ipak su privatni izvoznici uspijevali steći veće koristi u poslovanju s tim

poludržavnim institucijama nego zadruge, zbog loše organizacije zadruga u prikupljanju proizvoda za izvoz, kao i njihove kvalitete. Djelovanje Glavnog saveza zemljoradničkih zadruga ostalo je uglavnom ograničeno na administrativne poslove, ali je i napredovalo što se vidi iz njihovih povećanih bilanci od 2 miliona dinara u 1926. na 3 miliona u 1935, štednja je povećana za tri puta, ali i povjerioci, a udjeli relativno malo. Sveukupno djelovanje Saveza kao i njegovo poslovanje bilo je dosta skromno i samo je djelomično utjecalo i na razvoj zadrugarstva u hrvatskim pokrajinama.³⁰

Glavni zadružni savez je u zajednici s ostalim zadružnim savezima pokušao utjecati na vladu da Privilegirano izvozno društvo (Prizid) i Privilegirana agrarna banka (PAB), osnovani za potrebe poljoprivrede, budu barem djelomično akcionarska zadružna poduzeća, ali ni to nije uspjelo, jer su oba poduzeća poslovala najviše s privatnim izvoznicima i kreditirala uglavnom veće poslovne pothvate. Monopoliziranje izvoza pšenice, što je provodio Prizid u 30-tim godinama, više je pomoglo privatnim izvoznicima nego zadrugama pa i onda kad su i one uspjele uključiti u njegove poslove. Dapače, loše poslovanje tog poduzeća još je oštetilo zadruge. Zadruge nisu bolje prošle ni u poslovanju s PAB-om. Iako su zadruge imale svoje predstavnike pri osnivanju tih poduzeća pa i neke udjele, nisu bitnije utjecale ni na njihovo poslovanje niti su u njega bile uključene, osim nešto za izvoza stoke u Austriju, Čehoslovačku i Španjolsku. U tome su izvozu zadruge iz hrvatskih pokrajine imale udjela oko jedne trećine.³¹

Otpor političkoj centralizaciji i nadzoru državne administracije nad zadrugama, posebno podjelom kredita i novčanih sredstava i ostalih postupaka protivio se i Glavni zemljoradnički

³⁰ Izvještaji Glavnog zadružnog saveza za godine 1929 i dalje

³¹ Isto

savez kao i savezi po cijeloj Jugoslaviji, pa i u hrvatskim zemljama. Zahtjevi Glavnog zadružnog saveza kao glavne zadružne centrale nisu se bitnije razlikovali od zahtjeva hrvatskih i ostalih zadružnih saveza. Svi su oni tražili donošenje zadružnog zakona, zadružnu banku kao zadružnu novčarsku asocijaciju i centralne zadružne institucije koje bi usklađivale rad zadruga. Umjesto toga je državna administracija nametnula svoje državne novčane i gospodarske institucije putem kojih je mogla vršiti nadzor nad zadrugama, njihovim djelovanjem, prihodima te politički utjecati na seljake. Zadružni zakon je na zahtjeve zadruga obznanjen istom 1936, a Poljoprivredna komora 1937. u kojoj su zadruge pojedinih banovina imale svoje predstavnike. Ali ni ta institucija nije do rata zaživjela i nije mogla bitnije utjecati na zadrugarstvo.

Državna pomoć u kreditima hrvatskom zadrugarstvu bila je neznatna. Narodna banka dodijelila je hrvatskim zadrugama do kraja 20-tih godina samo nekoliko postotaka od kredita dodijeljenih ostalim zadrugama, a isto tako ni Državna hipotekarna banka kao ni kasnije osnovana Državna privilegovana banka. Najviše je dobio Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, jer je bio najbrojniji po zadrugama i zadrugarima, ali i po uložnim sredstvima. Državna hipotekarna banka do 1927. nije zadrugama dodijelila nikakva novčana sredstva, a poslije također vrlo malo, mada je bila osnovana upravo zato da zadrugama i seljacima dodjeljuje hipotekarne kredite. U njenom upravnom odboru nije bilo predstavnika zadruga, već samo akcionara s većinskim brojem akcija-100 akcija 1 glas, i predstavnici državne administracije.

Pod pritiskom sve izrazitije krize poljoprivrede i osiromašenja seljaka, glavnih poreznika, i djelomično zahtjeva zadružnih saveza, državna je administracija osnovala posebnu banku za poljoprivredni kredit Državnu privilegiranu banku 1925. u kojoj su zadruge imale svoje malobrojne predstavnike. Zadružni savezi pa i hrvatski, nadali su se da će PAB biti « zaleđe zadrugarstva», što

je izjavljeno 1929. i u Hrvatskom zadrugaru.³² Međutim PAB je, usprkos velikim najavama o promicanju zadrugarstva, bila i o po organizaciji i djelovanju skučena i više je novaca držala u fondovima nego što je dodjeljivala kredita zadrugama. Ona je bila i ostala poludržavni novčani zavod, koji je provodio politiku državne administracije prema selu započetu Direkcijom za poljoprivredni kredit, a to je bio nadzor i politički utjecaj među seljaštvo. PAB je u svojem punom djelovanju proradila onda kada je postala državni vjerovnik seljačkih i zadružnih dugova sredinom 30-tih godina. Tada je i njezino poslovanje sa zadrugama uređeno putem Glavnog zadružnog saveza, kojem je bilo sjedište u Beogradu. Godine 1929 PAB je odijelila 184 miliona dinara poljoprivrednog kredita od kojih 11 miliona Savskoj banovini i 3,7 Primorskoj. U tim je omjerima uglavnom i kasnije podjeljivala kredite zadrugama i za hrvatsko zadrugarstvo se kretao od 3-6 posto od ukupnih sredstava.³³ Svakako je značajan razlog za takvu raspodjelu bio i broj zadrugara i zatraženih zajmova, što je bilo također u istim omjerima. Naime, zadrugarstvo je bilo znatno više rašireno među srpskim i srbijanskim seljaštvom, posebno u Drinskoj i Dunavskoj banovini, koje su bile izrazito poljoprivredne pokrajine, a i po tradiciji sklonije zadrugarstvu. Osim toga, u hrvatskim zemljama je bilo razvijenije novčarstvo i seljak vičniji poslovanju s bankama pa je bilo i manje interesa seljaka za zadrugarstvo.

U hrvatskim pokrajinama zadrugarstvom je bilo obuhvaćeno približno 100.000 seljačkih domaćinstava, što je s ukućanima također bio znatan dio seljačke populacije. Potrebu seljaka za kreditima pokazuje i činjenica da je većina tih zadruga bila kreditnih i dok su u 20-tim godinama svojim rezervama i štednjom pokrivali kredite u 30-tim odnosi se mijenjaju. Ti su odnosi za 1929/30 bili slijedeći:³⁴

³³ Prema izvještajima Privredne agrarne banke

³⁴ isto

		Ulozi na štednju,	kreditni zadrugama	manjak
Dalmacija				
Kod centralnih organizacija	12,7		33,3	20,5
Kod kreditnih zadruga	96,7		51,5	45,2
Hrvatska, Slavonija, Vojvodina				
Kod centralnih organizacija	79,1	109,8		30,7
Kod kreditnih zadruga	294	341,2		47
Odnos kreditiranja prema visini vlastitih sredstava i štednje kod vjeresijskih zadruga i agrarnih zajednica				
Dalmacija u milionima				
',				
br. zadruga, br. zadrugara, vlast. sredstva, štedni ulošci, ukupno				
265	36.960	9,3	96,7	106,0
uloženo, manjak				
51,5	54,5			
Hrvatska i Slavonija i Vojvodina				
964	101.814	42,4	294,2	336,6
uloženo manjak				
341,2	4,6			

Bio je to uvod u dugotrajnu krizu koju je u 30-tim godinama proživljavalo hrvatsko i cijelo jugoslavensko zadrugarstvo. Usprkos krize poslovanja, koja je u 30-im godinama bila značajna za cijelo gospodarstvo, brojčano je zadrugarstvo napredovalo, i mada je među njima bilo dosta onih koje su bile neaktivne ili nelikvidne , povećanje broja zadruga pokazuje porast interesa za udruživanje u zadruge kako seljačke tako i drugih zanimanja, a najviše dakako za kreditno zadrugarstvo. Broj zadruga do kraja 30-tih godina je utrostručen pogotovo na području zagrebačke TOK kako to pokazuje slijedeća tablica:³⁵

³⁵ Prema izvještajima zagrebačke Trgovačko obrtničke komore

Godina	vrste zadruga na području zagrebačke t			Trgovačko obrtničke komor	Komore	
	Kreditne	konzumne	nabavljčke	proizvodne i i druge	br.novčanih Zavoda	svih protokoliranih privrednih poduzeća
1919	534	134	16	71	171	3,086
1920	563	159	16	79	179	3,931
1921	657	269	21	94	181	4,851
1922	671	313	19	100	219	5,355
1923	675	339	19	111	233	5,818
1924	698	357	23	114	239	6,212
1925	714	361	22	119	232	6,399
1926	736	361	22	118	234	6,553
1927	753	362	23	135	240	6,763
1928	776	363	23	143	246	6,893
1929	829	362	22	152	240	7,125
1930	891	358	25	193	224	7,437
1931	930	348	29	212	251	7,683
1932	949	351	35	276	231	7,915
1933	986	366	44	319	238	8,145
1934	994	378	48	354	234	8,079
1935	1004	401	30	422	232	8,069
1936	1020	431	83	481	234	8,306
1937	1038	468	91	571		8,553
1939	1099	535	97	736		8,388

Iako je i nadalje najviše bilo kreditnih zadruga, ipak je bio i znatan porast ostalih vrsta zadruga te su one pod kraj 30-tih činile polovicu ukupnog broja zadruga, dok su ranije činile samo jednu trećinu. Zadruge su poslovale kako su znale i mogle, a državna pomoć im je svima bila potrebna pa i presudna, što pokazuje i činjenica da je najviše poslovala Banovinska zadruga za poljoprivredni kredit, mada nije bila i najbrojnija. Ona je imala oko 40 posto vrijednosti na jugoslavenskoj razini, ali u hrvatskim zemljama tih zadruga je bilo manje pa i manje poslovanja. Budući da je najveći savez u hrvatskim pokrajinama Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga u 30-tim godinama bio u poslovnoj blokadi, to su Banovinska zadruga i Zadružna zveza imale oko 60 posto poslovanja svih revizijskih zadruga sa sjedištem u Zagrebu. Zadruge u Dalmaciji, odnosno one sa sjedištem saveza u Splitu su dosta dobro poslovale. 520 dalmatinskih zadruga učlanjenih u Središnji savez i Zadružnu maticu s 42. 000 zadrugara imalo je samo nešto manji promet od

zadruga Saveza sa sjedištem u Zagrebu, gdje je bilo sjedište većine zadruga s područja Hrvatske i Slavonije. Tih je zadruga bilo 218 tisuća s još 185 tisuća iz Gospodarske sloge, što znači da su dalmatinske zadruge s 10 posto broja zadruga imale samo nešto manji promet od zagrebačkih zadružnih saveza.³⁶ Takav odnos bio je posljedica slabosti zadružnih saveza u Banovini u koje su zapali više središnji revizijski savezi nego same zadruge, što je bilo često posljedica unutarnjih osobnih i političkih svađa među članovima uprava saveza i njihovog birokratiziranog upravljanja u kojima su bili zanemarivani ekonomski interesi. Bolje su poslovale Središnje zadruge u kojima su prevladavale proizvodne zadruge, dok su u revizijskim savezima prevladavale kreditne zadruge, a unutar tih saveza ipak su bolje poslovale kreditne nego proizvodne zadruge.

Sredinom 30-tih godina, odnosno 1936. bile su u Glavnom zadružnom savezu učlanjeni slijedeći zadružni savezi iz hrvatskih pokrajina:³⁷

Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga u kojem je bilo 516 kreditnih zadruga, 6 nabavljačkih, 3 radničke i obrtničke, 2 mljekarske i sirarske, 5 vinarskih, 1 pčelarska, 1 osiguravajuća i 89 drugih-raznih, ukupno 423 zadruge. Zadružna zveza je imala 95 kreditnih, 61 nabavljačku, 4 radničke i obrtničke, 10 mljekarskih, 7 žitarskih, 3 vinarske, 1 građevinska, 1 ovčarska, 1 stočarska, 3 ribarske, 1 mašinska, 2 štamparske, 6 stambenih, 13 raznih- ukupno 218 zadruga.

Hrvatsko gospodarsko društvo kao zadruga: 63 nabavljačke, 11 mljekarskih, 8 žitarskih, 5 vinarskih, 1 pčelarska, 28 livadarskih, 5 svinjogojskih, 1 konjogojska, 3 ribarske, 1 stambena, 6 raznih-ukupno 178 zadruga.

Zadružni savez Split :76 kreditnih, 20 nabavljačkih, 4 radničke i zanatske, 3 mljekarske, 18 vinarskih, 15 uljarskih,

³⁶ Prema izvještaju navedenog saveza

6 pčelarskih, 6 ružmarinske, 1 ovčarska, 61 ribarska, 21 razna, -ukupno 231 zadruga. Zadružna matica Split: 48 kreditnih, 36 nabavljačkih, 5 radničkih i zanatskih, 9 mljekarskih, 20 vinarskih, 13 uljarskih, 9 ovčarskih, 8 pčelarskih, 10 ružmarinskih, 6 ribarskih, 1 mašinska, 2 elektrane kao zadruga, 1 štamparija, 2 stambene, 4 razne - ukupno 174 zadruga.

Unutar tih saveza bilo je i nekoliko središnjica za pojedine zadruga kao na primjer Savez selekcijskih zadruga. Navedena struktura zadruga pokazuje i dalje prevladavanje kreditnih zadruga, ali i veliku raznovrsnost zadruga, odnosno da su zadrugarstvom bile obuhvaćene gotovo sve privredne djelatnosti, iako u raznom opsegu i pogotovo u snazi poslovanja. Pokazuje također tendenciju da poljoprivrednu i obrtničku djelatnost privedu zadrugarstvu i tako objedine na novim zadružnim osnovama, a ne samo kao inokosno vlasništvo. Od proizvodnih zadruga najviše članova imao je Savez stočarskih zadruga sa sjedištem u Zagrebu. 1931. taj je Savez imao 44 zadruga, a 1939. povećan je broj na 98 zadruga i od 2.393 člana na 8.827 gotovo utrostručeno.⁹ Putem tog zadružnog saveza nastojalo se potaknuti uzgoj plemenitih pasmina stoke, posebno simentalskih krava, bio je potpomagan i od samoupravnih vlasti, organiziranjem stočnih sajmova te od zagrebačkog velesajma propagandom stočnih sajmova. Ipak se i taj savez borio s velikim poteškoćama kako zbog pomanjkanja financijskih sredstava tako i teškoćama stočarstva općenito, zbog nedostatka stočne hrane, bolesti i financijskih sredstava za nabavu kvalitetne rasplodne stoke, što je bila i jedna od njegovih djelatnosti.

Zbog gospodarske krize i slabe kupovne moći stanovništva, konkurencija na tržištu je bila vrlo oštra i mali proizvođači su teško podnosili pritisak industrijske robe i velikih poljoprivrednih proizvođača pa su upravo zadružni savezi poticali u 30-tim godinama osnivanje i djelovanje proizvođačkih

zadruga, posebno stočarskih i žitarskih, jer je Prizid prihvaćao posredovanje samo za te proizvode u izvozu na inozemno tržište. Za zadrugare kao i za individualne proizvođače bile su dvije bitne odrednice uspjeha-obrotni kapital i otvoreno tržište. Kapital su još nekako namicali bilo putem banaka bilo državnih subvencija, iako nedovoljno, a tržište morali sami nalaziti i osvajati pa su i zadruge otvarale zadružne trgovine u kojima su prodavali robu svojim članovima, a sve češće i ne članovima. Zbog toga su se sukobljavali s trgovcima, koji su putem svojeg saveza tražili zabranu prodaje robe u zadružnim dućanima ne zadrugarima te su u tom smislu uputili i nekoliko rezolucija i intervencija na razne institucije vlasti. Godine 1937 izbio je oštar sukob između trgovačkih komora i Saveza trgovaca s Glavnim zadružnim savezom oko prava zadruga na prodaju robe. U odgovoru na objede trgovaca, Glavni zadružni savez ističe, uz ostale argumente, na pravo slobode trgovine konzumnih zadruga i njihovu socijal-liberalnu ulogu u transformaciji društva slijedećim riječima objavljenim u Hrvatskom zadrugaru iz 1937. :» Trgovci sebe smatraju glavnim nosiocem današnjeg društvenog i privrednog napretka. Zadrugari smatraju današnji društveni i privredni poredak bolesnim i hoće da ga u interesu socijalnog mira i civilizacije lijeće oprobanim zadružnim metodama, da bude pravednija podjela dobara kako bi se izbjegli teški socijalni potresi.» Oni su neprekidno i ranije i kasnije isticali da zadružni savezi sa svojim konzumnim zadrugama čine isto što i veletrgovci za individualne trgovce te da predstavljaju povezanost između proizvođača i potrošača.

Da bi unaprijedili konzumno kao i proizvođačko zadrugarstvo, zadružni savezi su gradili zadružna skladišta kako bi mogli uskladištavati proizvode zadrugara u trgovini, pogotovo za njihov izvoz, ali i za distribuciju na domaćem tržištu. Međutim, u tim poslovima kao i u ostalim pothvatima

nedostajao je investicioni kapital pa su zadružni savezi pokrenuli i zahtjev za osnivanjem zadružnih banaka kao povlaštenih novčanih zavoda. Takva je banka bila predviđena na jugoslavenskoj razini i Zadružnim zakonom, ali nije nikada proradila kao ni Privredno vijeće. Jedan je od razloga bio i u tome što je poslove s poljoprivrednicima i zadrugama vodila Privilegovana agrarna banka, koja je davala kredite zadrugama na diskont individualnih zadružnih mjenica, uz jamstvo svih članova uprave zadruge i uz 6 postotne kamate. To je bio složen postupak, a k tome su i sredstva koje je odobravalala bila ograničena. Osim toga PAB je isplaćivala zadrugama anuitete na položene dugove, ali djelomično i zato, jer su i seljaci neredovito otplaćivali dugove. Hrvatski zadružni savezi su od PAB dobili za svoje zadruge samo približno 20 posto od ukupno podijeljenih sredstava, jer je sveukupno poslovanje hrvatskih zadruga s PAB bilo dosta složeno, što je izazivalo i nezadovoljstvo zadrugara pa je u povodu objavljivanja Zadružnog zakona u Hrvatskom zadrugaru iz 1937. izraženo slijedeće mišljenje: « PAB u koju su sa svih strana velike nade polagane nije te nade ispunila nego je naprotiv dala dokaza o potrebi zadružne banke.» Ali ni nade u poljoprivrednu banku nisu bile opravdane, jer je kreditni sustav, kako privatnih tako i državnih novčanih ustanova, bio suviše otporan i nije dozvoljavao konkurenciju specifičnih privrednih banaka kako poljoprivredne tako ni zadrugarske pa ni industrijske, mada ih je gospodarstvo tražilo. Iznimka je bila Zanatska banka, ali je i ona djelovala više kao opća nego specijalizirana banka.

Usprkos svih poteškoća zadrugarstvo je u međuratnom razdoblju u hrvatskim pokrajinama napredovalo, ali možda više u razvoju zadrugarske ideje i svijesti među sitnim i srednjim posjednicima te u pribiranjju članstva, nego u konkretnim materijalnim rezultatima. Ipak je stvorena podloga za njegovo djelovanje i bila je potrebna državna potpora za njegovo

materijalno osamostaljenje. Zbog teškoća u akumuliranju vlastitog kapitala zadruge su bile više ovisne o investicijskom i obrtnom kapitalu sa strane po povoljnim uvjetima pa je to i bila glavna prepreka i za njihovo uspješno djelovanje. Treba također naglasiti da je to bilo u hrvatskim zemljama vrijeme razvojne faze kapitalizma i da se gospodarstvo nalazilo na razmeđi pribiranja nacionalnih snaga i stvaranju oblika nacionalne ekonomije u vrijeme teških međunarodnih političkih i gospodarskih pritisaka. Zadrugarstvo je otvaralo put mobilizacije nacionalnih resursa i potencijala u zajedničkom nastojanju da se oni iskoriste, što je prihvaćeno i u narodnim shvaćanjima vremena i njegovih potreba, a što pokazuje i relativna brojnost zadružnih organizacija. Krajem 30-tih godina, odnosno 1940 na području Banovine Hrvatske djelovali su slijedeći zadružni savezi:³⁸

NAZIV saveza, sjedište, god. osnivanja, br. zadruga, br. zadrugara		
Zadružna zveza, Zagreb, 1920,	241 ,	60.000
Glavni savez hrvatskih privrednih zadruga, Zagreb 1937,	198,	53.000
Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga, Zagreb, 1918,	425,	58.000
Hrvatsko gospodarsko društvo kao zadruga, Zagreb, 1928,	100 ,	13.000
Savez zadruga gospodarske sloge, Zagreb, 193	128,	185.000
Hrvatski zadružni savez, Zagreb, 1937,	89,	1.800
Savez zanatlijskih zadruga, Zagreb, 1937,	71,	9.000
Savez zadruga za osiguranje stoke, Zagreb, 1918,	167,	5.000
Zadružni savez Split, 1907,	300,	24.000
Zadružna matica, Split, 1927,	220,	18.000
Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu, 1918,	70,	
Savez srpskih zemljoradničkih i obrtičkih zadruga, Novi Sad,	450 ,	21.000
Savez agrarnih zajednica kao zadruga, Ruma, 1923,	78,	7.000
Savez poljoprivrednika, Zagreb, 1933,	217,	18.000

Osim ovih saveza zadruga bilo je još niz slobodnih zadruga

³⁸ Zadružna svijest 1940

kao bolno-potporne, tiskarske, građevinske i druge. Osim navedenih srpske zemljoradničke i obrtničke zadruge iz hrvatskih pokrajina imale su svoju središnjicu u Novom sadu u kojoj je bilo 450 zadruga s oko 21.000 članova. Postojao je i Savez agrarnih zajednica kao zadruga sa sjedištem u Rumi sa 78 zadruga i 7.000 članova, pretežno srpskih seljaka te Saveza poljoprivrednika sa sjedištem u Zagrebu s 217 zadruga i 18.000 članova Prvi Savez je osnovan 1923, a drugi 1933.

Svi zadružni savezi imali su svoja zadružna glasila koja su ujedno bila i popularno stručni časopisi s uputama zadrugarima, posebno seljacima, kako unaprijediti svoje gospodarstvo te o suzbijanju raznih biljnih i životinjskih bolesti, ali i o higijeni ljudi, što je u to vrijeme bilo novina. Seleksijske zadruge za stoku i sjemenje bile su rasadnici novih poljodjelskih metoda te su najbolje vrste sjemenja i rasplodne stoke nabavljane i prodavane seljacima zadrugarima, ali i drugim seljacima. Putem zadružnih organizacija prenošena su iskustva iz državnih oglednih imanja i poljoprivrednih znanstvenih institucija među seljake i tako je unapređivana poljoprivredna proizvodnja. I Škola narodnog zdravlja Andrije Štampara je djelovala među zadrugarima, organizirajući zdravstveno prosvjećivanje seljaka putem seljačkog učilišta u kojem su bili organizirani tečajevi iz zdravstvene kulture, ali i općeg obrazovanja: opismenjivanja, posebne vježbe o razgovijetnom čitanju, osnove fizike, higijene, kemije fiziologije, mikrobiologije i zaraznih bolesti, sanitarne tehnike, zatim osnove poljoprivrede i veterine, zadrugarstva i političke ekonomije te sociološka, psihološka i povijesna razmatranja. Bila je to svojevrsna «opetovnice», odnosno drugi dio osnovne škole za seljake, koji tu školu zbog raznih razloga nisu mogli pohađati. Ujedno je to bio najizravniji prodor znanosti i pismenosti među nepismenim i polupismenim seljacima. Takvi tečajevi i «škole» te zadružni časopisi i kalendari su na

jednostavan način obrazovali seljake, uvedene su novine u poljoprivrednu proizvodnju i tako je postepeno napredovalo cjelokupno gospodarstvo. Nedostatak im je bio jedino u tome što ih je pohađalo premalo seljaka. Zaslugom zadrugarstva, usprkos svih poteškoća kroz koje je prolazilo selo i poljoprivreda, ipak su napredovali.

Kreditne zadruge seljaku su bile najdostupniji kreditori te mu pomagale da svoje gospodarstvo koliko toliko prilagodi tržišnim uvjetima privređivanja. Njihov je nedostatak bio uglavnom u tome što su bile previše ovisne o privatnim bankama pa često djelovale i kao filijale tih banak. I ostalim proizvodnim i kreditnim zadrugama, njihov skroman početak i ponekad spori napredak ipak je utro put okupljanju proizvođača pojedinih struka u zadruge i omogućio im povoljnije uvjete privređivanja i korištenja raznih usluga. Nedostatak povezan s poteškoćama djelovanja bio je u slaboj financijskoj potpori i boljoj organizacije vođenja zadruga, što se može objasniti i činjenicom da su to bili početci organiziranog djelovanja i pa su često iskazivali veću brojnost članova nego efikasnost djelovanja. Ipak je zadrugarstvo u hrvatskim pokrajinama imalo izuzetnu ulogu na okupljanju produktivnih domaćih snaga u formiranju nacionalne privrede, barem njenih osnova, ali je znatno utjecalo i na politička zbivanja u njima. Nedostatak je bio u slaboj financijskoj potpori i nedostatku bolje organizacije vođenja zadruga, što se može objasniti i činjenicom da su to bili početci organiziranog djelovanja i pa su često iskazivali veću brojnost članova nego efikasnost djelovanja.

GOSPODARSKA SLOGA

Poseban oblik zadrugarstva je zagovarala i provodila kulturno-prosvjetna pripomoćna zadruga Sloga s. o. j. odnosno Gospodarska sloga. Ona je na izvjestan način bila po svojem djelovanju nastavak Gospodarskog društva, s time da je proširila svoje djelovanje i na područje Bosne i Hercegovine. Javlja se sredinom 30-tih godina nakon gospodarske krize, ali i sporog oporavka gospodarstva u kojem je trebalo odrediti dalju orijentaciju gospodarstva i osposobiti sve snage za bržu proizvodnju. U to vrijeme seljaci su bili prepušteni vlastitom snalaženju, jer su sve zadruge manje više stagnirale i većinom samo formalno postojale. Savez hrvatskih seljačkih zadruga bio je već nekoliko godina u sanaciji i uglavnom nije djelovao, Gospodarsko društvo je krajem 20-tih bilo raspušteno, a novoustrojeno je također postojalo manje više samo formalno, kao i ostale zadruge. Naime većina zadruga je krajem 20-tih zapala u financijske poteškoće, jer su to bile pretežno kreditne zadruge pa su proživjele krizu kao i ostalo novčarstvo iz koje su sredinom 30-tih izašle oslabljene i pred neizvjesnim oporavkom. U takvim okolnostima grupa političara i socijal-liberalno orijentiranih intelektualaca, najviše ekonomista, ali i drugih stručnjaka pa i poduzetnika, uglavnom pristaša Hrvatske seljačke stranke, osniva 1935/6 Gospodarsku slogu kao zadrugu s istoimenim mjesečnikom. Svrha i cilj zadruge Gospodarska Sloge izraženi su u nastupnoj objavi u Gospodarskom listu 1936. slijedećim riječima: "Glavna je zadaća Gospodarske sloge da poveže u jednu čvrstu gospodarsku organizaciju svih desetak hiljada sela i gradova putem svojih povjerenstava. Dosadašnji zadružni rad upravo zbog toga nije mogao biti narodu od koristi, što je bio ograničen na premalen broj zadruga i na samo pojedine grane seljačkoga gospodarstva. Gospodarskoj slozi je cilj izgraditi takovu mrežu povjerenstava da postane okosnica

gospodarske organizacije hrvatskoga seljačkoga naroda i nosilac cjelokupne gospodarske inicijative u borbi s krizom." Očito da su gospodarske poteškoće i opće okolnosti evropske autarkijske privrede pridonijele prihvaćanju isto takve koncepcije gospodarsko-političkog značaja, kao i nagovještaji predstojećih događaja koji su vodili prema svjetskom ratu i za koje se trebalo pripremiti.

Geografska raznolikost hrvatskih zemalja uvjetovala je i različitosti u proizvodnji pa i poljoprivrednoj, a seljak je još uvijek bio naj brojni dio ukupnog stanovništva i najvažniji proizvođač. Ipak je to vrijeme pojačane industrijalizacije pa i forsirane od državne administracije, zbog gospodarske ravnoteže, određenim pogodnostima i poreznom politikom, zbog čega, se seljak osjećao potisnut pa i iskorištavan. Zbog svega toga u cijelom je međuratnom razdoblju poljoprivreda i seljaštvo bilo opterećeno osjećajem zapostavljenosti i potrebom organiziranog otpora vlastima, te pronalaženja svojeg mjesta u nacionalnoj ekonomiji.⁰ tom problemu govori i Vlatko Maček u istom uvodniku te ističe da je cilj djelovanja seljačkog gospodarstva u opskrbi životnim namirnicama i proizvodnji za tržište, ali ne kao izoliranih seoskih gospodarstava, već povezano u mreži svih vrsta gospodarskih i teritorijalnih organizacija. Na taj način seljačka proizvodnja bila bi zaštićena od škara cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, što je bio jedan od glavnih uzroka poljoprivredne, a zatim i cjelokupne gospodarske krize. Oni bi tako ujedinjeni parirali industrijskom i trgovačkom protekcionizmu kako u carinskoj i poreznoj politici vlade tako i u vrlo razvijenom kartelskom sistemu u cijeloj Jugoslaviji pa i u hrvatskim zemljama. Vlatko Maček je to izrazio pozivom u navedenom uvodniku: "Protiv kartela trgovaca stvorimo kartel seljaka", a u odnosu na industriju konstatacijom: "tvornička proizvodnja u današnjem društvenom razvitku je potrebna i korisna, ali naša tvornička privreda razvila se na štetu naše seljačke gospodarske privrede. Podizanje tvornica mora biti uvijek u potpunom

skladu sa dobrobiti svega naroda a ne samo tvorničara."

Ranije se industrijska proizvodnja u hrvatskim zemljama oslanjala na domaću agrarnu proizvodnju sirovina i bila najuža povezana s poljoprivredom, a u međuratnom razdoblju je ta veza narušena razvojem drugih industrija s uvezenim sirovinama pa je agrarna produkcija bila više upućena prema inozemnim tržištima i to upravo u vrijeme svjetske agrarne krize izazvane uz ostalo upravo hiperprodukcijom poljoprivrednih proizvoda, posebno žitarica. I treći stožerni faktor bio je političko-socijalni uperen protiv državne administracije, a, koji je Maček izrazio na godišnjoj skupštini Gospodarske Sloge 1937.konstacijom, koja je bila u osnovi njenog nastanka kao i političke borbe HSS-a:"Borimo se da seljak ne bude više onaj, koji konačno sve terete snosi"³⁹.Na tim je premisama izgrađen i agrarni program HSS-a i zadruge Sloge kao njene gospodarske organizacije.

Program Gospodarske sloge bio je istovremeno gospodarskog i socijalnog usmjerenja, s ciljem da okupi uz seljake i radnike, pogotovo zato jer je veći dio radničke klase još uvijek bio usko vezan za selo kako svojim porijeklom tako i svakodnevnim životom seljaka bezemljaša ili sitno posjednika koji mora raditi i drugdje, jer ne može živjeti od prihoda sa svojeg seljačkog posjeda. Veći dio radničke klase u hrvatskim zemljama činili su upravo ti polu seljaci i polu radnici. Zbog toga je u Slogi članarina, koja je ujedno smatrana i zadružnom dionicom, bila vrlo niska-samo 10 dinara, kao zadružna jamčevina, te su uz seljake posjednike u njenim organizacijama bili i seljaci bez zemlje te radnici u gradovima. Svoj političko-gospodarski i socijalni program koji je želio provoditi putem zadrugarstva u Gospodarskoj slozi Vlatko Maček je izrazio slijedećim riječima:"naša borba ima dvostruki karakter. Ima prije svega izvojevati hrvatskom narodu političku slobodu, jer bez političke slobode svaki napredak je nemoguć. Ali naša borba ima i drugu zadaću da osim političke slobode izvojujemo sebi i svojoj djeci i socijalnu

1 navedeno

pravicu. Politička sloboda bez socijalne pravice ne znači ništa, znači samo za jednu malu šaku ljudi koji sjede na grbači cijelog naroda. Imamo najljepši primjer u Srbiji, gdje su krvlju naroda izvojevali političku slobodu. Izvojevali su i više nego što ih je išlo, a ipak jezgra naroda seljak srpski strada isto kao i hrvatski seljak. Mi pak hoćemo da u narodu hrvatskom ne bude gospodar nitko drugi osim slobodnog hrvatskog seljaka udruženog s onim radništvom i onim građanstvom koji je svjesno da je korijen samo u seljaštvu i da ako je zdrav taj seljački korijen, samo onda mogu i oni na pošten način živjeti i napredovati."⁴⁰ U zemlji u kojoj je 80 posto stanovništva bilo seljaštvo ili k njemu pripadalo, takva je proklamacija bila vrlo primamljiva većini seljaka i drugih socijal-liberalno orijentiranih grupa što je omogućilo nagli uspon i uspješnost Gospodarske sloge u svim narodnim slojevima. Povećanje broja organizacija Gospodarske sloge bilo je slijedeće:⁴¹

krajem godine broj članova, broj udjela, vrijednost udjela

1935	6.186	10.319	103
1936	116.011	123.669	1,236
1937	144.951	164.519	1,645 1933
1938	172.352	181.660	1,816
1939	199.502	?	2,106
1940	227.456	?	?

Sredinom 1940. bilo je organizacija Gospodarske sloge u 5.258 sela u hrvatskim zemljama, ali ih je bilo i u Bosni i Hercegovini, pa i u Sloveniji, Vojvodini i Srbiji. Bile su to uglavnom nacionalne organizacije, ali s gospodarskim ciljevima ekonomskog jačanja hrvatskog naroda. Takve nacionalno-ekonomske organizacije javljaju i u drugim srednje evropskim zemljama, djelomično u nekim i pod utjecajem fašističke ideologije, mada u

⁴⁰ Gospodarska sloga, 1936, Godišnja skupština 1935. govor Vlatka Mačeka

⁴¹ Gospodarska sloga, 1939

različitim varijantama, intenzitetima i ciljevima. Ipak su sve imale zajedničke ciljeve nacional-socijalno jačanje najširih narodnih masa. Bila je to svojevrsna nacionalna obrana i nacionalna ekspanzija, svojevrsno nastojanje uvođenja personalnog principa u organizaciji države tijekom razvoja, pokrenutog u tom smjeru. Pri tome treba istaknuti da u Gospodarskoj slogi nije bilo nacizma ni prema kojoj jugoslavenskoj ni drugoj nacionalnoj skupini, već tolerancije i u predratnom razdoblju, a u ratnom je njeno vodstvo i članstvo masovno pristupalo Narodno oslobodilačkoj borbi ili je potpomagalo putem NO koje su često ti članovi osnivali pa i Zavnoh-a.

Gospodarska sloga nije napredovala samo u pridobivanju članova, već i u svojoj gospodarskoj djelatnosti koja je provođena u više smjerova: osnivanje i djelovanje institucija za praćenje i usmjeravanje poljoprivredne proizvodnje, također za praćenje tržišta, savjetovanjem stručnjaka o prodaji poljoprivrednih proizvoda, zatim osnivanje konzumnih zadruga za nabavu i prodaju robe, komasacije i zakup zemljišta, gradnju i korištenje hambara, kreditiranje seljaka putem zadružne štednje i drugo. Prvi zametci takvog tipa organizacija javljaju se u pokušaju reorganizacije Hrvatskog seljačkog saveza 1930.kađ je Savez podijeljen u zadružne kotareve s kotarskim zadružnim povjerenicima, a u novom pravilniku Saveza svi su članovi imali po jedan glas kod glasovanja na zadružnim skupštinama neovisno o visini zadružnog udjela. Dalji razvoj u tom smjeru je zaustavljen, jer je Savez je potpao pod sanaciju i njegovo je djelovanje bilo samo formalno pa je i započeta organizacija i preustroj zaustavljen. Ta su nastojanja nastavljena u Gospodarskoj slozi te još proširena koncepcijama gospodarskog društva pa je na izvjestan način više izgrađena političko-ekonomska platforma za dalji razvoj hrvatskog

gospodarstva s posebnim težištem na poljoprivredu i seljaštvo, nego što je u kratkom vremenu od nekoliko godina njenog djelovanja provedena i konkretna poduzetnička djelatnost.

Organizacije zadruga Gospodarske sloge predstavljaju realizaciju određenih koncepcija o planiranoj privredi u vrijeme više desetljetne krize gospodarstva, bilo akutne bilo latentne, uslijed koje se pokazala potreba napuštanja liberalističkog individualizma i udruživanja proizvodnih snaga na gospodarskoj pa i političkoj razini. Ali tada se javlja kao problem na koji način provesti takvo udruživanje sve do drastičnih rješenja krajnje privredne autarkije kakva se javljala u fašističkim etatističkim sistemima 30-tih godina. U tim relacijama liberalizma od krajnjeg individualizma proizvodnje i potrošnje do autarkični zatvorene (trgovačke) države, bilo je u praksi, a još više u teorijskim raspravama raznih nastojanja kako pronaći ravnotežu proizvodnje i potrošnje i pri tome sačuvati nacionalno tržište od prekomjernog uvoza, ali istovremeno omogućiti međunarodnu razmjenu roba i kapitala. To su bili problemi koji su opterećivali gotovo sve srednjoevropske države, a u hrvatskim su se zemljama javili i kao nacionalni unutar zajedničke jugoslavenske države, ali upravo zbog njene više nacionalnosti krajnji oblici autarkije s fašističkim sustavom nisu mogli biti provedene, jer su izazivali prevelike otpore. Tržište kao mjesto izmjene vrijednosti je također prolazilo transformacije i pretvaranje financijskog poslovanja bilo u vidu kliringa bilo burzovne trgovine. Budući da je u industriji sve više prevladavalo karteliranje, slobodnog tržišta bivalo je sve manje. Socijalna komponenta proizvodnje i potrošnje postala je i ekonomska kategorija, koju je trebalo ugraditi u "planiranu privredu».

Zanimljiva su o planiranju privrede razmišljanja

Rudolfa Bičanića iz 1939. izražena u njegovu članku «Šta treba raditi» slijedećim riječima:»...naš glavni zadatak mora biti da razvijamo nove gospodarske snage. Mi moramo i možemo još jako razvijati naše poljodjelstvo i povećati prirod... Naše rudno blago nije ni ispitano, a kamoli pravilno upotrijebljeno u narodnu korist. Trebamo cesta, škola, željeznica, pomorskih luka, kanala i nasipa, a stotine hiljada ljudi stoji kod nas bez posla, tražeći zarade...naša industrija se tuži na krizu, dok još uvijek važne proizvode uvozimo izvana. Plansko gospodarstvo mora nam ujedno omogućiti da se ukroti i stegne djelatnost onih ljudi koji bi htjeli da svoj gospodarski rad razviju samovoljno bez obzira na druge ljude, samo na svoju korist, a na štetu općenitosti. Blagostanje i sreća svih pripadnika hrvatskog seljačkog naroda mora biti vrhovni zakon za sve nas.» Ipak se u tim razmatranjima o nacionalnoj privredi ne može naći zagovaranje zatvorene trgovačke države kakvu je predviđao fašizam, već nastojanje za planiranjem razvoja jedne privredno nerazvijene sredine kojoj je potrebit ubrzani razvoj da bi se mogla uklopiti ravnopravno u međunarodne gospodarske tijekove svojeg vremena kao ravnopravni faktor na osnovu vlastitih proizvodnih snaga kao i okolnosti vremena u kojem je to pisano, što se vidi iz njegovog članka Rat i gospodarska politika iz iste godine :» Mi Hrvati smo preko našeg političkog vodstva, a također i jugoslavenska vlada službeno, izjavili svoju neutralnost..To znači u budućnosti za jedno duže vrijeme od možda tri godine i više godina moramo manje oslanjati na inozemstvo. Drugim riječima moramo razvijati naše narodno gospodarstvo tako da naše glavne životne potrebe podmirujemo sa svoga područja.»⁴²

⁴² Gospodarska sloga ,navedene godine

Fašistička i etatistička rješenja planiranja privrede, kao najizrazitiji oblici zatvorene trgovačke države, pokazali su se već sredinom 30-tih godina neprovedivi bez koncesija prema vlastitim podanicima i prema drugim narodima, pa su i primjerom upućivali na traženje novih rješenja. Među hrvatskim ekonomistima i političarima, posebno u raznim privrednim organizacijama i institucijama poput Trgovačko-obrtničke komore, kongresa Saveza zadruga, obrtnika, industrijalaca i radničkih komora, vođene su često opsežne rasprave na tu temu, upućivani prijedlozi vladi i pokrajinskim institucijama, uglavnom bez uspjeha, jer je te prijedloge obezvjeđivala državna administracija svojim utjecajem, često u sprezi s centralističkim gospodarskim i političkim grupama. Stoga je problem ekonomskog ustrojstva i mogućnost njegova funkcioniranja prelazio često na političko područje te se javlja kao politička i privredna organizacija, pri čemu su opet izražavani interes socijalnih grupa i njihovi međusobni odnosi. Tako su organizacije Gospodarske sloge bile i političke i ekonomske, a bilo ih je u svim slojevima društva, mada je djelovala kao zadruga. Politički su bile prisutne i u političkom pokretu Narodnom frontu pokrenutom slijedeće godine, a ekonomski u vrlo brojnim uglavnom potrošačkim zadrugama.

Ovdje treba spomenuti i odnos Gospodarske sloge i Komunističke partije u ilegalnom djelovanju. Komunistička partija, iako pod velikim pritiscima režima, pomalo se od sredine 20-tih godina pribire ideološki i organizacijski. Usvojen je seljački, a zatim i nacionalni program, što je predstavljalo realnu podlogu za privlačenje širokih narodnih slojeva. Mada su njene organizacije i njihovi aktivisti najsirovije uništavani, one su predstavljale opasnost režimu, ali i građanskim strankama. Stoga je i politička orijentacija Gospodarske sloge tražila socijal-liberalne i demokratske

opcije kojima bi ne samo suzbijala komunističku agitaciju među seljaštvom i zbog bojazni od sovjetskog modificiranja njenog djelovanja, već i u nastojanju da na nju utječe u socijal-demokratskom pravcu izraženom u evropskoj socijalističkoj struji. Te su dodirne točke uspostavljene u predratno vrijeme kad je na čelu komunističke partije postavljen Josip Broz i sam socijal-demokratski orijentiran i putem lijevo orijentirane inteligencije, a tijekom rata su te veze postale čvršće i organizaciono operativne od znatnog dijela pripadnika Gospodarske sloge i Komunističke partije u borbi protiv fašizma i okupacije jugoslavenskih i hrvatskih zemalja od fašističkih država i njihovih pomagača. Ta suradnja je došla do izražaja u tijeku Narodno oslobodilačke borbe u organiziranju gospodarskog odjela Zavnoha i organizaciji NOO-a na principima izraženim u navedenom članku o planskoj privredi.

Sloga, odnosno Gospodarska sloga bila je ekonomska organizacija Hrvatske seljačke stranke te je imala i određenu političku funkciju da putem razgranate mreže svojih mjesnih, općinskih, kotarskih i gradskih organizacija poveže članstvo pa i čitav hrvatski narod u jedinstvenu ekonomsko političku organizaciju. Takva je organizacija imala svojeg povjerenika. one su bile hijerarhijski povezane na glavno predstavništvo-Ravnateljstvo vijeća, koje je povezivalo sve kotarske i gradske organizacije.

Glavno povjerenstvo Gospodarske sloge sa sjedište u Zagrebu je predstavljalo i najviši upravni organ. Predsjednik je bio Andro Novosel, ali je idejni vođa i njen najaktivniji i najgorljiviji pristaša bio Vlatko Maček, tada predsjednik Hrvatske seljačke stranke, te grupa lijeve inteligencije. Među njima je bio i Rudolf Bičanić, ekonomist i uvodničar časopisa Gospodarske sloge, te niz sveučilišnih profesora pa i poduzetnika .Glavno povjerenstvo je bilo podijeljeno na 22 kotaru i 77 odborništava te je imalo kao

gospodarske ustanove: a) zajednicu upravnih općina za upute sto boljeg rada u svim pitanjima samoupravnog financijskog poslovanja, b) zajednicu imovnih općina, skladište zemaljskih proizvoda d) Hrvatske seljačke zadružne domove kao seljačke zadruge za preradu i uskladištenje, prodaju i nabavu s. o. j., e) žitne hambare, e) seljačka lovačka društva. Posebno su bile djelotvorne "zajednice upravnih općina" osnivane kao pomoć samoupravnim institucijama, u svrhu "što boljeg rada u svim pitanjima samoupravnog, gospodarskog; i financijskog poslovanja općina"⁴³. Njih ja bilo u 282 općina od 739 područja Banovine Hrvatske. "Zajednice imovnih općina" oslanjale su se na ranije takve općinske zajednice te su imale zadaću da upućuju seljake o ulozi takvih zajednica i kako zajednički koristiti općinsku imovinu: pašnjake, šume i druge imovine. Posebnu važnost imali su Hrvatski seljački zadružni domovi koji su, osim navedenih potreba služili i kao mjesta okupljanja seljacima za razna predavanja, gospodarske seminaru i političke sastanka.

U sklopu stručno prosvjetiteljske djelatnosti osnovan je Zavod za proučavanje narodnog gospodarstva koji je u svojem kratkotrajnom radu do rata vrlo opsežno razgranao svoju djelatnost i znatno utjecao na sustavnog proučavanja ekonomskog razvoja u hrvatskim zemljama. Rad tog zavoda bio je usmjeren u tri pravca: na savjetodavni rad, i stručnu pomoć suradnika Zavoda Gospodarskoj slozi i njenim zadrugama i zadrugarima u praćenju svih pojava gospodarskog života na području Banovine Hrvatske te izradi ekonomskog plana s posebnim težištem na seljačke probleme. Zavod je 1939. imao 16 stručnih odbora sa 180 redovitih članova i 5 dopisnih od kojih 22 sveučilišna profesora. Odbori su se dijelili na pododbore a obuhvaćali slijedeća područja: Agrarno-upravni odbor, agronomsko ekonomistički, financijski, elektrifikacijski, odbor za javne radove, industrijski odbor, odbor za kućni obrt,

⁴³ Gospodarska sloga, 1939

pravni odbor, odbor za seljačke nadnice, sociološki odbor, demografski odbor, šumski odbor, veterinarski, liječnički i među strukovni odbor.⁴⁴ Ovaj posljednji je imao posebnu važnost, jer je trebao usklađivati interese i zajedničke probleme svih slojeva društva pa su u njemu bili zastupani sa dva člana predstavnika Gospodarske sloge, Hrvatskog radničkog saveza i Saveza hrvatskih privatnih činovnika. Tako je bila u malom sastavljena svojevrsna vlada u sjeni, a neposredno pred rat osnivane su i posebne jedinice civilne zaštite. Na čelu svih zavoda bilo je ravnateljstvo Gospodarske sloge.

Zavod je imao i popratne službe s knjižnicom i arhivom, u njenu je izrađeno više analiza gospodarskog stanja u predratno vrijeme u Banovini Hrvatskoj, koje su trebale biti podloga zakonodavne djelatnosti banske vlade u budućnosti. U skladu a ton djelatnošću, banska je vlada obznanila više važnih zakona, među njima i uredbu o zaštiti seljačkog posjeda odnosno odredila njegov dio koji nije mogao biti otuđen prisilno, zatim uredbu na osnovu kojih su započeti ili izvedeni razni amelioracioni radovi i slični pothvati. U to je vrijeme, neposredno pred rat, i u Jugoslaviji obznanjen Zakon o skupoći i visini cijena živežnih namirnica. Također je pokrenuta socijalna služba o brizi za stare i siromašne ljude, ali u vrlo ograničenim razmjerima.

Budući da je Gospodarska sloga u svojem nastojanju da zahvati sveukupno seosko stanovništvo morala se pozabaviti i slojem seoskog koji je bez zemlje i koji je u nekim hrvatskim krajevima bio i većinski. Stoga je u Zavodu osnovan i odbor za seljačke nadnice, koji je putem Povjerenstva Gospodarske sloge u pojedinim mjestima nastojao organizirati seoske nadničare i srediti njihove plaćevne odnose, ali i podvrgnuti nadzoru njihov klasni pokret. U te je svrhe izrađen pravilnik o nadnicama, radnim uvjetima i preporukom da se

⁴⁴ isto

svi sporovi s poslodavcima rješavaju posredstvom povjerenika Gospodarske sloge. Budući da su u njezinu među strukovnom odboru bili i predstavnici hrvatskih radnika, ona je u zaokružila svoje djelovanje u svim društvenim slojevima na području Banovine Hrvatske.

Gospodarska sloga djelovala je kao specifična vrlo razgranata i široko shvaćena zadruga, a njena uža zadrugarska djelatnost objašnjena je ovako: "Budući da Središnjica Gospodarske sloge obuhvaća narodno gospodarstvo kao cjelinu, osnovala je za pojedine vrste gospodarskog rada zasebne ustanove koje stoje u najtješnjoj vezi sa središnjicom, a koje ona moralno, a neke i materijalno potpomaže, a sa zadrugom «Zemlja» i «Sloga», koje su već prije postojale provela je najužu suradnju"⁴⁵. Osim navedenih zadruga u Savezu zadruga Gospodarske sloge kao revizijskoj instituciji bila je i zadruga Gospodarska sloga ili Sloga, te razne proizvodno-potrošačke zadruge i neke proizvodne. Savez je obavljao revizijske poslove u njega učlanjenih zadruga i posebno poslova s izvozom stoke. Osim stočarskih zadruga bilo je i nekoliko drugih specijaliziranih vrsta zadruga kao Savez mljekarskih zadruga, Savez vinogradara i Vinogradarski podrum članova vinogradara Gospodarske sloge. Oba saveza su imala sjedište u Zagrebu i uglavnom tamo prodavala proizvode svojih zadrugara. Kreditna zadruga Sloga djelovala je kao "kreditna» grana Gospodarske sloge a imala je također sjedište u Zagrebu kao i Gospodarska nabavljačka zadruga za poljoprivredne potrepštine.

Trgovci, obrtnici i industrijalci članovi Gospodarske sloge bili su organizirani u društvo "Sloga Hrvata privrednika" pod geslom «svoj svome». Gospodarska sloga osnovala je i jedno trgovačko dioničko društvo "Gospodarsko importno i eksportno d.d.(Gimpex) za uvoz poljoprivrednih, ali i drugih strojeva i alata za gospodarstva i domaćinstva te za izvoz svih vrsta

⁴⁵ Gospodarska sloga 1940

poljoprivrednih i stočarskih proizvoda.

Širenje svojeg djelovanja po Dalmaciji Gospodarska sloga je provodila putem podružnice sa sjedištem u Splitu. Njeno je djelovanje također bilo usmjereno na proučavanje potreba te hrvatske pokrajine i mogućnosti uzgoja onih kultura, koje bi se mogle uzgajati u većim količinama za tržište i tako uskladiti planiranje gospodarske politike.

Gospodarska sloga je po navedenim značajkama okupljanja svih slojeva hrvatskog naroda u zadrugarske političko-gospodarske organizacije, bila i svojevrsan pandan Savezu Srpskih zemljoradničkih zadruga i njihovom društvu Privrednik, ali u to predratno vrijeme bez međusobnog antagonizma i nacionalne netolerancije, već više na temeljima i politici Hrvatske seljačke stranke sa srpskim samostalcima u tradicionalnim odnosima, koji su doveli i do sporazuma Cvetković-Maček i njihove kratkotrajne vlade. Taj je odvojeni razvoj bio u zadrugarskoj tradiciji, pokazao je i neke teškoće suradnje kako u vrijeme Austro-Ugarske tako i jugoslavenske državne zajednice, zbog vanjskih pritisaka, pa se i problem organizacije zadrugarstva u hrvatskim zemljama javio i kao teritorijalni, što se pokušalo već ranije manje-više neuspješno rješavati osnivanjem zadruga na temelju zakona za poljoprivredni kredit. Problem je bio složen i zahtijevao njihovo povezivanje unutar hrvatskog područja više nego vanjskog.

Djelovanje Gospodarske sloge bilo je u suštini izrada gospodarskog projekta Banovine Hrvatske zamišljenog i prije njenog osnivanja, zasnovano na gotovo stoljetnoj tradiciji socijal-liberalnog djelovanja Gospodarskog društva i zadrugarstva kao i radničkog sindikalnog pokreta u hrvatskim zemljama. Sve se to

pokušalo uklopiti u suvremena kretanja u evropskom i svjetskom gospodarstvu koje se tada zasnivalo na autarkičnoj nacionalnoj privredi. Upravo se ta autarkičnost odražavala kao ograničavajuća komponenta predloženog planiranja pa time i djelovanja zbog nekoliko bitnih razloga. Prvi je bio nacionalna predodređenost koja je u daljem koraku vodila u nacionalni ekskluzivizam, a što je bilo uzrokovane vanjskim i unutarnjim razlozima. Vanjski su bili značajni zato, jer je većina susjednih država, imale fašističko društveno uređenje, a kako je hrvatsko gospodarstvo trgovački bilo vezano pa i ovisno o tim zemljama, trebalo je s njima održavati dobre odnose, a to je značilo prilagoditi svoje gospodarstvo njihovom te održati neutralnost u predstojećem ratnom sukobu. Na tim je pretpostavkama i uglavljen sporazum državne administracije i srbijanske buržoazije s najsnažnijom hrvatskom strankom Hrvatskom seljačkom strankom i osnovana kao kompromis tog sporazuma Banovina Hrvatska. Ipak značaj te neutralnosti nije trebala biti i podrška fašističkoj ekspanziji, iako je bila u gospodarskoj suradnji pa i političkim vezama. Osnovni problem se stoga javio u dva oblika: kako uspostaviti ravnotežu u nacionalnoj privredi na području Banovine Hrvatske i ravnotežu sa susjednim jugoslavenskim područjima i državama, o čemu ilustrativno govori članak Rudolfa Bičanića objavljen u listu Gospodarska sloga 1939. pod nazivom "Seljačka politika i mir» u kojem daje idealiziranu i humanističku sliku seljačke politike, mada je već svjetski rat otpočeo: «Za male narode, koji žive između velikih naroda došla su teška vremena. Vidimo iz dana u dan kako mali narodi stradaju, čak i oni koji imaju svoju vlastitu državu. Zato je prirodno i pametno i razborito da se svi mali seljački narodima koji žive u Srednjoj Evropi između sebe

sporazume i slože tako da u miru zajednički rješavaju svoju sporove.. Podloge, njihove zajednice može i mora biti seljačka gospodarska politika. Na toj podlozi mogu se složiti svi ti narodi. Seljački narodi nisu imperijalistički. Oni ne žele stvarati velika carstva. Oni ne žele tuđe, a brane svoje. Seljački narodi ne trebaju strana tržišta da mogu živjeti kao što trebaju industrijski narodi. Oni ne trebaju kolonije i druge narode da rade za njih. Oni obrađuju sami svoju zemlju i njima treba mira. Seljački narodi su još siromašni. Oni moraju mnogo raditi i organizirati svoja gospodarstva da smišljenom i pametnom politikom poboljšaju život sebi i svojoj djeci. Oni se mogu složiti, jer nemaju bitnih suprotnih interesa. Oni se moraju složiti, jer to zahtijeva danas životni interes svih malih seljačkih naroda. Pomirenje Hrvata i Srba preuređenje Jugoslavije želja za bratskim odnosima s Bugarima, koja je naročito živa upravo u hrvatskom seljačkom narodu, smirenje odnosa između Mađarske i Rumunjske, politika neutralnosti, sve su to karike u jednom lancu seljačke i čovječanske politike, kojoj nas je učio blagopokojni Stjepan Radić, a koja mora donijeti mir, čovječniji život i socijalnu pravicu za hrvatski seljački narod, za sve narode i za sve ljude. Za to se hrvatski seljački narod borio, za to podnosio žrtve, za to ćemo se boriti i dalje u svakoj prilici i na svakom mjestu dok ne pobijede ideali hrvatskog seljačkog pokreta." Takovo se stajalište pokazalo se tada velikom iluzijom i u političkom i u gospodarskom smislu. U političkom u toliko, jer je neutralnost tada bila neostvariva, što su uskoro pokazali politički događaji u narednim godinama, koji su krenuli u dva smjera; priklanjanja fašističkim državama ili suprotstavljanju njima. Bičanić i socijal-liberalna struja u Gospodarskoj slogi toliko su

vjerovali u neutralnost Jugoslavije u ratu koji se sve više razbuktavao da su planirali organizaciju gospodarstva u ratnim uvjetima, što je kasnije i provedeno kako od hrvatske države tako i antifašističkih snaga; u prvoj kao nastavak i povećanje broja i rada proizvodnih zadruga za ratne potrebe, a drugima je bila podloga za narodno oslobodilačke odbore u hrvatskim zemljama. Uz pretpostavku da će rat trajati nekoliko godina, i da će oslabiti veze s inozemstvom preporučuje da treba "...razvijati naše narodno gospodarstvo tako da naše glavne životne potrebe podmirujemo sa svoga područja...To znači da moramo voditi našu gospodarsku politiku tako da osiguramo što je moguće veću gospodarsku neovisnost seljačkog gospodarstva...da u samome selu organiziramo što bolje međusobnu pomoć, suradnju i pomaganje kako bi i selo moglo za slučaj nužde svoje potrebe samo podmirivati, bratski i susjedski...bolju organiziranost putem gospodarskih općina, kako je to u programu HSS-a."

Organizacija predviđena za neutralnost dobro je mogla biti prilagođena ratnim uvjetima. Neovisnost seljačkog gospodarstva kako bi svako selo moglo podmirivati svoje neophodne životne potrebe u okvirima gospodarskih općina u tijeku rata je prihvaćena od antifašističkog pokreta kao N00-i na toj osnovi organizirana narodna vlast u selima, koja i kada su bila pod kontrolom partizana. Organizaciju Banovine Hrvatske i ulogu neposredne seljačke demokracije izrazio je R. Bičanić već 1939. slijedećim riječima.: "Naše političke organizacije, Gospodarska sloga, Seljačka sloga zaštita i ostale organizacije zapravo predstavljaju organizirani narod. On mora biti na okupu ne samo u svom političkom nego također i u prosvjetnom, a naročito gospodarskom sklopu. Te su organizacije garancije naše samostalnosti".⁴⁶ Takva organizacijska podloga

⁴⁶ članak: Šta treba raditi,

preuzeta od gospodarske sloge zatim je u tijeku rata u Narodno oslobodilačkoj borbi dopunjena s dva osnovna elementa; umjesto hrvatske nacionalne eskluzivnosti prihvaćen je internacionalizam pod utjecajem komunista, u paroli bratstvo i jedinstvo hrvatskog, srpskog i svih ostalih naroda u Hrvatskoj u borbi protiv fašizma i drugi element je bila seoska samouprava, uobičajen u tradiciji srpskog krajiškog sela, sa seoskim stražama, ali i hrvatskim organizacijama gospodarskog i kulturnog života, kako je predviđeno i u koncepcijama Gospodarske sloge. Da su NOO-i nastali na tim zasadama dokazuje i činjenica da su postojali već u 1942.godini do te mjere organizirani -da je osnovano i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske-ZAVNOH- prva takva republička institucija javne vlasti na ranijem jugoslavenskom području. U mnogim selima su povjerenici Gospodarske sloge i HSS-a, koji su prišli antifašističkoj borbi bili i predsjednici NOO, a u ZAVNOH-u bio je znatan broj pripadnika Hrvatske seljačke stranke i Gospodarske sloge. Među njima bio je i monsignor Svetozar Rittig saborski zastupnik i zagrebački vijećnik, koji je u ZNOH-u organizirao i vodio Odio za bogoslovlje. Ostale zadružne organizacije izvan Gospodarske sloge u Nezavisnoj državi Hrvatskoj bile su također prilagođene ratnim uvjetima i podržavljene te uklopljen u sistem fašističke državne vlasti.

Već pri osnivanju Banovine Hrvatske tj.1939. izražen je socijal-liberalni pristup vodstva Gospodarske sloge u pristupu rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja, u članku Rudolfa Bičanića «Što treba raditi" na slijedeći načini»: «Treći je naš zadatak osiguranje pravičnog udjela u zajedničkim poslovima vlade državne zajednice. Tu treba postići da se u stvarnosti provede ravnopravnost Hrvata u svim zajedničkim poslovima. A tu se ne radi samo o ministarstvima i vladi nego i o svim državnim poduzećima i

ustanovama: bankama trgovačkim društvima, saobraćajnim poduzećima i t. d., jer ne valja zaboraviti da će tek onda najširi slojevi hrvatskog naroda osjetiti ovu državu kao svoju kad budu mogli stvarno raspolagati sa svojim udjelom koji doprinosi zajednici i zajednički upravljati zajednicom".⁴⁷ U tom kontekstu zanosa on spaja nacionalnu i socijalnu komponentu, ali ne u fašističkom nacionalističkom smislu već demokratskom što pokazuje slijedeće razmatranje u istom članku: "Mi Hrvati dugo vremena nismo imali svoje narodne vlade u domovini, a hrvatski seljački narod nije je imao nikada. Imamo sada svojeg bana, svog predsjednika i svojih nekoliko ministara.. Imat ćemo uskoro i svoj sabor, svoje općim proširenim djelokrugom. A narodni duh treba da prožme u smislu ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta cijelu upravu javnih poslova. Drugim riječima da samouprava i narodna organizacija postanu jedno. To približavanje narodnih organizacija i organiziranje narodne samouprave mora ići polako i postepeno, da bi se u upravi i samoupravi sačuvao onaj narodni duh i ono shvaćanje koje danas postoji u našim narodnim organizacijama." Kako su ta razmatranja izražena neposredno pred rat nije bilo vremena za njihovu realizaciju u Banovini Hrvatskoj, već su unijeta u organizaciju narodne vlasti, koju su na oslobođenom teritoriju organizirali uz podršku komunista antifašistički opredijeljeni pripadnici tzv. "lijevih" odnosno socijal- liberalno orijentirani pojedina i grupa u Hrvatskoj seljačkoj stranci, koji su prišli Narodno oslobodilačkoj borbi.

Do pred rat u Jugoslaviji prvotna zadrugarska ideja je kroz djelovanje Gospodarske sloge prerasla od ekonomsko socijalne u državotvornu. Ali ona je, različito od pravaške državotvornideje tražila oslonac u najširim narodnim slojevima kao njenom nositelju i s njom povezano socijalizaciju društva u smislu "socijalne pravde", što je izraženo već kao premisa razlaganja

⁴⁷ Gospodarska sloga, 1939, br 17 čl. Šta treba raditi

hrvatskog nacionalnog problema:" ...prije svega moramo se pobrinuti da svaki čovjek ima sve što mu je najvažnije za uzdržavanje života..Blagostanje i sreća svih pripadnika zajednice hrvatskog seljačkog naroda mora biti vrhovni zakon za nas."⁴⁸ Navedena shvaćanja Rudolf Bičanić je podrobnije izložio u svojoj raspravi «Ekonomska podloga hrvatskog pitanja» , objavljenoj također u Gospodarskoj slozi.⁴⁹ Ostvarenja socijalnog cilja trebalo je omogućiti putem planske privrede, iskorištavanja prirodnih resursa, između ostalog i uklanjanjem korupcije, uklanjanje socijalnih razlika i proizvodnih prevlasti jedne privredna djelatnosti nad drugom, pa u tom okviru i rada nad kapitalom pa u tom smislu ističe:"Treći nam je glavni zadatak da organiziramo naše postojeće gospodarske snage. Naše je narodno gospodarstvo još neorganizirano..ne smije se zaboraviti ni to da bez uređenje unutrašnjeg tržišta ne može biti ni pravilno organiziranog izvoza ni vanjske trgovine."⁵⁰ Zbog takvih razmišljanja je Rudolf Bičanić kao direktor Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva nastojao usmjeriti njegovo djelovanje na proučavanje mogućnosti planiranog razvoja hrvatskog gospodarstva, a kao glavni urednik i uvodničar propagirao socijal-liberalnu gospodarsku politiku, koja je nadilazila uobičajene ideje zadrugarstva o samopomoći i dala zadrugarstvu i u socijalnom i gospodarskom pogledu širu i sve obuhvatniju dimenziju.

Razlike između Gospodarske sloge i drugih zadružnih saveza očitovale su se u njihovim krajnjim ciljevima i konkretnim postupcima, mada su i zadruge Gospodarske sloge

⁴⁸ isto

⁴⁹ isto

⁵⁰ isto

poslovale kao i sve ostale zadruge. U svim ostalim zadružnim savezima u prvom su planu bili kratkoročni i neposredni zadatci, a ciljevi u smislu promjena gospodarskih i društvenih odnosa daleki i nejasni, ovisni o tijeku poslovnih zbivanja, posebno nakon sloma nekih većih poslovnih pothvata u 20-tim godinama. Zadrugarstvo kakvo je razvijala Gospodarska sloga imalo je globalno značenje na razini organizacije društva putem javne vlasti. On je smatrao da će se rješavanjem problema seljačkog gospodarstva i seljaštva kao najbrojnije nacionalne populacije, moći riješiti i ostale gospodarske probleme, što nužno pretpostavlja potrebu planiranja privrede kao i kod dragih agrarnih evropskih naroda u to vrijeme. Hrvatsko je društvo je tada bilo u stadiju političkog i gospodarskog strukturiranja u razvijeni kapitalistički sustav, proces koji je u zapadnoevropskim zemljama bio proveden do kraja 19 stoljeća, a u srednje evropskim i istočno evropskim je uglavnom dovršavan 20-tim i 30-tim godinama XX stoljeća i bio opterećen velikim problemima vlastitih i svjetskih teškoća i kriza. Banovina Hrvatska kao i cijela Jugoslavija bile su zajedno s ostalim srednje evropskim zemljama pred izvedbom toga procesa i planska privreda nije u njima imala samo značenje utjecaja državne administracije na gospodarstvo, već i daljeg gospodarskog opstane naroda kako bi se stvorila ravnoteža nacionalnih gospodarskih interesa i njenog uklapanja u evropsko i svjetsko gospodarstvo, da mora imati sređeno unutarnje tržište i proizvodnju da bi mogla biti i izvozno potencijalna. Rudolf Bičanić je potrebu za takvom ravnotežom istaknuo i na plenarnom sastanku Zavoda početkom 1941. slijedećim riječima: "Za nas se postavlja jasan izbor ili svjetsko gospodarstvo slobodne trgovine pa onda slom seljačke socijalne strukture ili održanje seljačke strukture u jednoj

ekonomskoj zajednici, koja će kao socijalna cjelina od svjetskog gospodarstva biti odvojena. Pogledamo li izvana ovaj prostor onda nam se čini da Hrvatska ima prosječnu ekonomsku strukturu Jugoslavije i treba da bude voćnjak, njiva potkućnica evropskog jugoistoka, dobavljač oplemenjenih agrarnih proizvoda, zemlja intenzivnog stočarstva, opskrbljivač drvom i rudama i inim industrijskim proizvodima, koje daje prirodno bogatstvo. Pri tome na smijemo izgubiti iz vida da smo mi značajno tranzitno područje od istoka na zapad i iz Centralne Evrope preko mora i da je more naš veliki ekonomski faktor."⁵¹ To je pisano nekoliko mjeseci prije rata i Raspada -Jugoslavije i s njom i hrvatskih teritorija i nije bilo, u skladu a interesima okupacionih interesa susjedi država pa su te ideje mogle naći pristaše samo u antifašističkoj borbi i kao komponenta njene perspektivo i poratnoj privredi. Međutim ovakvo Radićevsko insistiranje na seljačkoj državi i seljaku kao glavnom gospodarskom subjektu nije objektivno bilo primjenjivo, jer je samo približno 10 posto seljačkih domaćinstava posjedovalo ekonomski isplative posjede. Stoga se u Gospodarskoj slozi načinje i pitanje vlasništva nad zemljom i zapošljavanja viška radnog stanovništva na selu pa i njegovog zapošljavanja u industriji koja treba ubrzanije izgrađivati.

Iako se Bičanić zalaže za ishranu stanovništva kao primarni zadatak, što nije bilo neobično budući da je tijekom cijelog međuratnog razdoblja provlačio se problem prehranjivanja pasivnih krajeva, kakvih je u južnim hrvatskim pokrajinama bilo mnogo kao i prenaseljenog Hrvatskog zagorja. Pristupi su stoga problemu bili različiti od državnih subvencija i prikupljanje hrane za te krajeve do zahtijeva, uglavnom privrednika, da se u tim krajevima subvencionira odgovarajuće gospodarstvo. Bez sumnje

⁵¹ Gospodarska sloga 1941

da takve okolnosti, kao i povećanje broja sitnih posjeda agrarnom reformom, također je poticali ekonomiste pa i gospodarske sloge da planiraju i poljoprivrednu proizvodnju, uostalom zadrugarstvo je bio oblik takvog planiranja.

U svom članku "Zemlja seljaku", objavljenom također kao uvodnik u Gospodarskoj slogi u veljači 1940, Bičanić upozorava da je Hrvatska zemlja premalog posjeda i da jedna trećina seoskog stanovništva ne može živjeti od poljoprivrede, pa je trebalo iznaći kako povećati seljački posjed ili barem rentabilnost na njemu i kako pronaći zaposlenje višku seoskog stanovništva. Manevarski prostor je bio ograničen, jer je većina veleposjeda bila već agrarnom reformom raspodijeljena i prihod sa seljačkog posjeda kao i njegova veličina bili su znatno ispod evropskih normi i veličina pa Bičanić ističe: "Ni poljodjelske škole ni zadrugarstvo ne može tu mnogo pomoći. Jer, prije svega treba imati na umu da će mu gospodariti. Treba imati zemlje i uređene posjedovne odnose."⁵² Agrarna reforma koja je okončala feudalni veleposjed, ojačala je seljački sloj: "Ta agrarna reforma nije bila uvijek najuspješnije provedena i nije dala posljedice koje su se od nje očekivale. Ali ipak je činjenica da su stotine hiljada jutara zemlje došle u seljačke ruke. Usprkos tome još uvijek ima kod nas razmjerno velikih posjeda i u tom pogledu potrebno je da se poduzmu pravične mjere." Raspravljajući dalje o tom pitanju Bičanić zaključuje da ta podjela ne bi riješila ni približno potrebe seljaka bez zemlje ni povećala znatnije sloj srednje posjednika pa predlaže iskorištavanje svih raspoloživih resursa pretvaranja neplodnog tla u obradivo zemljište, sređivanje imovinskih odnosa na zemlji, komasacije i kolonizacije po principu "razmjernog izjednačavanja zemljišnog

posjeda u raznim krajevima."Uz sve te mjere na povećanju i poboljšanju srednjeg sloja seljaka, ipak je trebalo smjestiti jednu trećinu seoskog viška stanovništva pa raspravljajući o tim problemima početkom 1940. na plenarnoj konferenciji Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, Bičanić zaključuje:"Od kapitalnog interesa za seljački narod je naša industrijska proizvodnja. Jer, svima onima kojima ne budemo mogli dati zemlju, morat ćemo dati zaradu na drugi način. Drugog izlaza ti nema nego industrija." Sve te planove Gospodarske sloge i njenog glavnog teoretičara Rudolfa Bičanića omeo je rat, no oni sa kasnije u ponešto izmijenjenom obliku, ali uglavnom s istim sadržajem, ušli u planove poratne gospodarske obnove zemlje i njene daljnje izgradnje. Međutim, pojavila se razlika u pristupu, jer je Gospodarska sloga zastupala privatno vlasništvo nad zemljom i seljački individualni posjed potpomognut zakonodavstvom i "pravednom" državnom administracijom, a uspostavljeni poslijeratni sustav postavio je težište na plansku privredu vođenu od državne administracije.

Nastavak međuratnog trenda zbog poslijeratnih gospodarskih i političkih okolnost usmjeren je na forsiranja industrijalizacije zemlje i seljačko zadrugarstvo administrativno upravljano i zbog niza okolnosti kako političkih tako i ekonomskih, jer je bilo podređeno nastojanju za što bržim ekonomskim oporavkom gospodarstva u cijeloj Jugoslaviji pa tako i u hrvatskim pokrajinama.

Gospodarska sloga bila je u suštini nastavak socijal-liberalne politike koju je u predratnom razdoblju propovjedila socijal-demokratska stranka i struja i koja je u poratnim

godinama, pod utjecajem političkih i društvenih okolnosti, zadržala se uglavnom na onim premisama, koje je u to vrijeme pojavila isto takva struja u evropskoj politici usredotočena naj izrazitije u Međunarodnom birou za rad sa sjedištem u Ženevi. Predstavници iz predratne Socijaldemokratske stranke, u novim političkim i državnim uvjetima, pokušali su ulazeći u vladu u 20-tim godinama djelovati u skladu s propozicijama, koje je nametala socijaldemokratska struja u međunarodnom političkom pokretu, u nastojanjima da se zakonskim uvjetima i uopće zakonodavstvom osiguraju povoljni socijalni uvjeti za šire narodne mase. Bio je to srednji put između tada oštrog sukoba u internacionalnom radničkom pokretu o političkim ciljevima osvajanja vlasti i provođenja svojih ideja i načela o socijalnim pitanjima u društvu. Bio je to sukob socijalističke i komunističke struje u Internacionali u kojemu su središnji put zakonske regulative predstavljali političari Versajskog poratnog ugovora i institucija, koje su ga slijedile, pa i Međunarodna organizacija rada, koja je s mnogo teškoća uspjela u nekim evropskim sredinama uspostaviti zakonsku ravnotežu socijalnih ekonomskih zakona. Na tome putu je bilo i djelovanje vodstva Gospodarske sloge koja je bila svojevrsan nastavak socijaldemokratske političko-ekonomske struje u hrvatskim pokrajinama. Naime, Socijal-demokratska stranka je kao i Komunistička partija bila u Jugoslaviji pa i u hrvatskim zemljama zabranjena i djelovala je u 30-tim godinama ilegalno, pa je Gospodarska sloga bila u suštini legalni izraz i spoj tih dviju struja na onim propozicijama koje je propagirao i Međunarodni biro rada. Upravo je djelovanje aktera i vodstva Gospodarske sloge utjecalo na formiranje političkog djelovanja Komunističke partije u Jugoslaviji pa i u hrvatskim pokrajinama

na njezinu specifičnost i različnost od staljinističkog tipa komunističkih načela i djelovanja. Gospodarska sloga je u ratu sudjelovala u formiranju ekonomske politike Zavoja, koji su utjecali na posebnost socijalističkog sistema u poratnoj Jugoslaviji i dakako u Hrvatskoj Republici. Ideje i nastojanja Gospodarske sloge bile su prisutna na ekonomski i zakonodavni sustav socijalnih potreba za najšire narodne slojeve, kako u predratno tako i poslijeratnom vremenu.